Розділ І
ТЕОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ

УДК 321.6/8

Мироненко Петро Володимирович
доктор політичних наук

Форма правління як концептуальна і прикладна проблема

Політичні трансформації форм правління наприкінці XX — на початку XXI ст. означили перехід багатьох країн від авторитаризму до демократії. Цей складний процес характеризують спільні парадигмальні ознаки, а також різноманітні регіональні, місцеві та інші відмінності, що актуалізує значущість наукової проблеми, покладеної в основу пропонованої монографії. У ній дискусивно репрезентовано основні напрями політологічного аналізу сутності форм правління, проаналізовано їх трансформації, особистості перехідних моделей державної влади на постсоціалістичному просторі, розкрито динаміку становлення демократичної форми правління в сучасній Україні.

Ключові слова: *форма правління, держава, демократія, авторитаризм, політичний аналіз.*

Проблема осмислення поняття «форма державного правління» передбачає насамперед вивчення питань про оптимальну організацію державної влади, вибір найефективнішої в умовах трансформації політичної системи тієї чи іншої країни моделі політико-правових відносин і варіанту взаємодії центральних органів державної влади, а також такої конфігурації базових державних інститутів, яка б сприяла національному суспільно-політичному розвитку, ставши його політико-правовою основою. Тому в останні десятиріччя і в політичній, і в соціологічній, і в юридичній науці активізуються дискусії щодо необхідності перегляду класичних підходів до типологізації форм державного правління, визначення засадничих критеріїв їх класифікації, важливості розрізнення формальних та неформальних форм правління при характеристиці організації системи державної влади й управління. Дослідження проблематики форми правління не будуть втрачати своєї актуальності ще

тривалий час, адже сучасний світ загалом, його політичне та соціально-економічне життя зокрема і його юридично-правове оформлення є надзвичайно динамічними, такими, що зазнають постійних змін, модифікацій та потребують переосмислення традиційних науково-методологічних позицій їх вивчення й аналізу.

Спроба формулювання авторської дослідницької позиції щодо розгляду низки важливих параметрів для визначення форми державного правління — це мета, яка обумовлюється вище окресленими причинами. У цьому сенсі особливо важливими є: 1) аналіз феномену бікамералізму як важливої складової при визначенні форми державного правління; 2) висвітлення деяких аспектів труднощів становлення і розвитку парламентаризму й інституту глави держави в сучасній Україні з огляду на утвердження напівпрезидентської форми правління; 3) з'ясування специфіки теоретичного обґрунтування та практичного прояву формально-юридичного і політико-правового аспектів функціонування форми державного правління; 4) вивчення політологічного бачення проблеми збалансованості форми державного правління.

З огляду на зазначене автор при виборі бібліографічно-джерельної бази для осмислення досліджуваної проблеми звертався до новітніх (здійснених упродовж десятиріччя) фундаментальних досліджень як молодих, так і досвідчених та авторитетних вітчизняних науковців. Основою дослідження, зокрема, стали результати дисертаційних праць Л. Дунаєвої, М. Новікова, С. Серьогіної, О. Скребець, О. Харченко, присвячених актуальним питанням висвітлення специфіки форм державного правління в Україні та світі. Великий евристично-пошуковий потенціал для подальших напрацювань щодо форми державного правління мають дисертаційні роботи Л. Дунаєвої «Співвідношення влади та самоврядування в процесі здійснення політичного управління сучасним суспільством» і С. Серьогіної «Форма правління в Україні: конституційно-правовий аспект», які є найґрунтовнішими дослідженнями з окресленої проблематики в межах політичної та юридичної наук.

Розподіл та окреслення меж повноважень центральних державних інститутів є одним із ключових чинників успішності суспільно-політичного розвитку в будь-якій сучасній країні. Саме дискусії щодо вибору «правильної», «оптимальної», «такої, що відповідає національним традиціям» модифікації форми державного правління дуже часто визначають вектор стратегічного розвитку суспільства, що у підсумку призводить або до його демократизації, або до автократизації.

Одним із таких центральних інститутів держави є парламент — найвища установа представницько-законодавчого характеру, від базових полі-

тико-правових ознак якої багато в чому і залежить вибір певного варіанта (моделі) суспільно-політичного розвитку країни. Місце парламенту як найвищого законодавчого органу державної влади у політичній системі, особливості його взаємодії з іншими державними інститутами, коло повноважень de jure та de facto дуже часто стають визначальними при класифікації форми правління. Водночас вивчення внутрішньої інституціональної структури парламенту, яка нині представлена унікамеральною та бікамеральною моделями, дає підстави для комплексної характеристики політичної системи і політичного розвитку держави крізь призму висвітлення особливостей форми правління у ній. У цьому контексті важливим є аналіз бікамералізму як політико-правового феномену.

Бікамералізм має давні історичні корені. Так, першими історичними формами бікамералізму були антична модель (ґрунтувалася на теорії «змішаного правління» Арістотеля, Полібія, Цицерона) та модель станового представництва (в її основі — станова монархія як форма державного правління, що мала у структурному підґрунті два елементи — колегіально-дорадчий та станово-представницький). Сучасною і постсучасною формами бікамералізму є модерна модель (заснована на теорії розподілу влади Ш. Монтеск'є та ідеї «стримувань і противаг» Дж. Адамса, в яких було обґрунтовано необхідність диференціації законодавчої влади шляхом її поділу на дві палати) та плюральна модель (ґрунтується на ідеї багатовимірності реальної політики). Модерна модель сформувалася внаслідок руйнування полікамеральної одноманітності європейських парламентів, ліквідації феодальних порядків і переходу до загального виборчого права. Плюральна модель бікамералізму відповідає стандартам «процесуально-консенсусної» демократії, яка є останнім політико-правовим трендом розвитку держави та аргументовано доводить, що нині вже немає тісної залежності між територіально-державним устроєм і наявністю або відсутністю другої палати парламенту. Адже нині, за словами вітчизняного науковця М. Новікова, друга (сенатська) палата найвищого законодавчого органу держави покликана стати функціонально ефективною репрезентантою різних меншин в унітарних державах [1, с. 7].

Отже, цілком логічною та методологічно обґрунтованою є можливість виокремлення у моделі республіканського правління такої її варіації як бікамеральна форма правління. Серед переваг бікамералізму як особливої форми (або її варіації) правління можна назвати такі: 1) бікамеральні системи є ефективними у тому разі, коли палати мають значні відмінності, але відносно рівні повноваження; 2) комбінація таких базових ознак бікамералізму, як (не)конгурентність та (а)симетрія є оптимальною для багатьох сучасних держав перехідного типу, оскільки сприяє зміцненню демокра-

тичних засад розвитку та реалізації їх принципів у політичному житті [1, с. 4]. Саме тому впродовж останніх двадцяти років у вітчизняній соціально-гуманітарній науці та в політичних колах не вщухають дискусії щодо переваг і недоліків бікамералізму в сенсі розвитку українського парламентаризму, становлення національної демократичної політичної системи.

Проте при вивченні можливостей впровадження бікамералізму в політичну систему України слід зважати і на особливості політичної культури (зокрема на таке поширене явище у вітчизняній політиці, як непотизм (протекціонізм, кумівство), властиве всім її акторам — лівим, центристам, правим; прозахідним і проросійським); відсутність тривалого, неперервного досвіду державотворення та демократичного розвитку; специфіку характеру політичної конкуренції, а також, що вкрай важливо, відсутність реальних важелів впливу і контролю з боку громадян (виборців) за діяльністю парламентарів. Отже, на нашу думку, перш ніж пропонувати перехід до бікамеральної парламентарної системи правління у вітчизняних соціокультурних і політичних реаліях, варто звернути увагу на забезпечення механізмів впровадження дієвого імперативного депутатського мандату та налагодження ефективного взаємозв'язку між виборцями і парламентарями. Водночас недооцінювання ролі й місця парламенту в системі органів державної влади й управління, у вітчизняній моделі державного правління спотворює уявлення про оптимальну політичну систему, яку слід сформувати в Україні нині, адже принцип представництва як засадничий принцип демократії має свої витоки у діяльності саме вищого законодавчого органу держави.

Вітчизняна дослідниця О. Скребець, спираючись на матеріали політико-правових документів і соціально значущих подій у сфері відносин парламентської і президентської гілок влади, стверджує: «Здійснення Верховною Радою України інструментальних функцій ускладнюється недоліками виборчого механізму, відсутністю стійкої партійної системи, [...] особливостями мобілізованого типу політичної участі українського населення» [2, с. 11]. Окрім того, досвід вітчизняного парламентаризму показує: протягом двадцяти двох років його суверенного функціонування робота національного парламенту постійно засвідчувала зростання розриву між інтересами народних обранців і тих, хто їх обирає. Тому наполягати на запровадженні бікамералізму у вітчизняних умовах зарано, тим більше у випадку, коли чітко не розроблено засади рекрутування потенційних парламентарів у верхню палату найвищого законодавчого органу держави.

Важливе значення при дослідженні форми правління має система розташування центральних інститутів державної влади та характерна для

кожного суспільства специфіка розподілу влади. Наприклад, українська дослідниця Л. Дунаєва пропонує при вивченні зазначеного параметру форми правління використовувати термін «схематизм влади». «Схематизм влади у такому розумінні реалізується як певна, визначена конфігурація, яка забезпечує певний спосіб взаємодії транценденцій влади, інстанцій влади, еліт, місць присутності та народу. Якщо будь-яка з складових буде пропущена, то це може призвести до негативних наслідків» [3, с. 13]. Отже, при визначенні форми правління як комплексної характеристики держави слід враховувати всі можливі іпостасі влади як її центрального, сутнісного компоненту: власне державну, а також політичну, публічну, владу місцевого самоврядування, владу політичного менеджменту тощо. При визначенні форми правління дуже важливі й такі структурні показники влади: суб'єкти, об'єкти, джерела, ресурси, мета, методи, форми прояву та реалізації. Зміна конфігурації влади зокрема та форми правління загалом відбуваються, на думку Л. Дунаєвої, внаслідок протікання трьох процесів: «інтеграції мереж довіри, ізоляції категоріальної нерівності та ліквідації незалежних центрів влади, які вдаються до насилля та примусу» [3, с. 13].

Кожна країна розробляє власну модель державного правління, втім ті універсальні параметри форми правління, які напрацьовані політичною та юридичною науками, вказують на переваги і недоліки кожної з її модифікацій за тих чи інших умов політичного життя. Конкретизація таких переваг і недоліків форми державного правління може здійснюватися, у т. ч., через поняття «механізм держави». Механізм держави — це система різноманітних організацій, за допомогою яких держава реалізує свої функції. Він обов'язково заснований на нормативній базі та передбачає наділення державних інститутів спеціальними повноваженнями у відповідній сфері діяльності [4, с. 64]. Тобто поняття «механізм держави» вказує на нормативно-юридичний аспект форми державного правління, на її формальну складову частину, без чіткого оформлення якої неможливе якісне наповнення форми державного правління політичним «змістом».

Якщо поєднати в діалектичному аналізі «форму» та «зміст», політичний і нормативно-юридичний аспекти форми державного правління, то слушним буде виокремлення певних компонентів у наведеному понятті: перший компонент — норми та практика, що стосуються виду, структури, правового становища вищих органів державної влади; другий — норми та практика, що характеризують відносини між органами державної влади; третій — норма та практика зворотного зв'язку між органами державного управління та тими, ким управляють [5, с. 8]. Саме реальні варіації поєднання «форми» та «змісту» у кожній модифікації

системи державного правління в тій чи іншій країні часто не виправдовують тих сподівань, які покладалися на їх ідеальні, теоретичні відповідники. Ця обставина є однією з причин постійного пошуку політологами та правниками оптимальних конфігурацій «змішаного правління», які максимально відповідали б викликам часу.

Коли йдеться про республіканську форму правління, більшість науковців зазвичай звертає увагу на напівпрезидентську її модифікацію як таку, що потенційно позбавлена недоліків і «чистої» парламентської, і «чистої» президентської систем і наділена максимумом переваг цих систем. Тому вітчизняні творці Конституції, розробляючи Основний Закон України, віддали перевагу саме напівпрезидентській формі правління — спочатку у моделі президентсько-парламентської, згодом — парламентсько-президентської, потім ще раз повернулися до президентсько-парламентської республіки, а в лютому 2014 р. — знову до парламентсько-президентської. Український науковець І. Грицяк так пояснює переваги змішаної, напівпрезидентської форми правління: «Застосування змішаної форми правління, яка передбачає двовладдя між президентом (глава держави) і прем'єр-міністром (глава уряду), фактично встановлює систему правління, відповідно до якої "першим главою" є за традицією (відповідно до конституційного звичаю) президент, а за законом (відповідно до тексту конституції) — прем'єр-міністр» [6, с. 43]. Однак окреслена модель, яка сформувалася і закріпилася на європейському континенті в умовах сталої (зрілої) демократії, за умов розвитку перехідного типу, зокрема в Україні, не завжди доцільна. Як приклад, можна назвати тривалий період «двовладдя» у вітчизняній політиці за часів президентства В. Ющенка та функціонування парламентсько-президентської системи правління, що не була підкріплена сталими демократичними традиціями врядування та достатньо високим рівнем правової і політичної культури, як це спостерігається в європейських країнах.

Потреби демократизації суспільно-політичного розвитку країни, оптимізації й підвищення ефективності функціонування системи державної влади та управління зумовлюють необхідність зосередження уваги, також на важливості інституціалізації персоніфікованих форм здійснення влади, насамперед — інституту глави держави. Адже за всіх модифікацій форми державного правління до універсальних повноважень глави держави належать: забезпечення спадковості (наступництва) державної влади, гарантування конституційного порядку та захисту прав і свобод громадян, дотримання балансу у функціонуванні гілок центральної державної влади, вище представництво держави у міжнародних відносинах. При цьому інститут глави держави можна дослі-

джувати принаймні з двох методологічних позицій: як державний інститут та як одну з ключових характеристик (критеріїв) при визначенні форми державного правління.

Саме від форми правління залежить політико-правове значення та реальне становище глави держави у національній політико-правовій системі. Якщо йдеться про напівпрезидентське правління, обсяг повноважень глави держави значною мірою залежатиме, за словами вітчизняної дослідниці О. Харченко, «від структуризації ключових політико-правових акторів усередині суспільно-політичної системи, а це дозволяє пристосувати їх норми до різних обставин» [7, с. 10]. Напівпрезидентська система правління найефективніше себе зарекомендувала у тих країнах, де суспільство розколоте на радикально налаштовані групи та існує потреба значної структурної перебудови політичного й економічного устроїв, оскільки президент володіє реальними можливостями політико-управлінського впливу на розвиток держави, на функціонування інших її центральних інститутів. Специфікою напівпрезидентського правління в Україні за весь період новітньої історії стало те, що Президент України у межах своїх конституційних прерогатив, з одного боку, перебуває поза системою поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову, а з іншого — покликаний забезпечувати дієздатність всієї системи державної влади й управління, спрямовувати її на реалізацію стратегічних і тактичних завдань суспільно-політичного розвитку.

Отже, поняття «форма правління» вказує на сутнісні, базові принципи побудови системи державної влади й управління, на ключові напрями впливу державного апарату на суспільство. Втім, як зауважила українська дослідниця С. Серьогіна, «...виконання одних й тих самих завдань, які стоять перед суспільством, може бути здійснене за допомогою різних способів організації державного апарату, тобто допускає певний "композиційний плюралізм" у даній сфері» [8, с. 10]. Тому одним із основних завдань вироблення стратегічно-державницького курсу будь-якої сучасної країни стає творення, політико-правове оформлення і реалізація на практиці такого «композиційного плюралізму» на рівні засадничих державних параметрів — того, що називається формою держави, невід'ємною і дуже важливою складовою якої є форма правління. Особливого значення осмислення композиції системи державної влади й управління набуває на державотворчому етапі розвитку суспільства, на якому перебуває нині Україна.

У цьому контексті одним із основних є питання про визначення ступеня «збалансованості» форм правління. За словами С. Серьогіної, ступінь збалансованості повноважень між вищими органами державної влади

вказує на співвідношення обсягу повноважень на політичному рівні державної організації, а також є показником наявності (або відсутності) дієвого механізму «стримувань і противаг» у політико-правовій системі суспільства. Збалансована форма правління, у свою чергу, свідчить, що жоден із вищих органів державної влади не може домінувати на політичній арені, оскільки законодавча, виконавча та судова гілки влади діють на паритетних засадах, між ними відсутня конкуренція за обсяг повноважень, а прийняття найважливіших політико-правових рішень вимагає узгодженої співпраці кількох вищих органів державної влади. «Цей критерій має оцінний характер, але все-таки дає змогу адекватно оцінити загальну композицію державного апарату, його інституційно-функціональну організацію», — наголошує С. Серьогіна [8, с. 12]. Хоча Україну більшість дослідників зараховує до групи країн з «відносно збалансованою формою правління», бо у вітчизняній політико-правовій системі традиційно «слабкою ланкою» на політичній арені є уряд (за лише поодинокими винятками), автор переконаний: саме суттєвий ступінь незбалансованості вітчизняної моделі форми правління зумовлює (безперечно, у комплексі з іншими чинниками) ключові проблеми державно-політичного розвитку держави.

Отже, аналіз теоретичних і прикладних аспектів проблематики форми державного правління, здійснений у цій праці, дає підстави стверджувати: пошуки умовно «ідеальної» для сучасної України форми державного правління слід продовжити, а чинну напівпрезидентську модель корегувати і вдосконалювати. Переосмислення базових засад функціонування форми правління у вітчизняних політико-державних реаліях потребує обов'язкового врахування національної специфіки — політичної історії, традицій, особливостей типових проявів політичної свідомості та політико-правової культури тощо. Однак, на наше переконання, при цьому не можна ігнорувати найкращі надбання західної політико-правової теорії, досвід функціонування різних моделей форми державного правління за умов утвердження демократичного режиму та/або в періоди демократичних транзитів.

Динамічні зміни, які в останні десятиріччя зачепили усі сфери життя суспільства, позначилися й на державі як ключовому механізмі функціонування будь-якого соціуму. Розгортання процесів демократизації та глобалізації є провідною тенденцією суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку сьогодення. Паралельно з названими процесами пожвавлюються вияви протилежних трансформаційних процесів — значна частина сучасного світу стає дедалі закритішою щодо зовнішніх впливів; є приклади так званих «відкатів демократії», коли деякі країни під дією низки факторів відмовляються від принципів демократії на

користь авторитарних і тоталітарних форм правління, політичних режимів. За цих умов об'єктивною тенденцією є зростання уваги науковців до проблематики трансформації сучасної держави як центрального політико-правового інституту політичної системи суспільства.

Розгляд основних тенденцій у змінах форми державного правління є одним із найактуальніших питань у контексті означеної проблематики. Особливо важливе значення при цьому мають: 1) історично-порівняльний аналіз генези поняття «форма державного правління»; 2) вивчення провідних підходів до визначення форми державного правління, вироблених сучасною політичною наукою; 3) розгляд деяких форм державного правління гібридного типу (на прикладі співдружності та неопатримоніалізму), які поширюються в останні десятиріччя у світі.

Осмисленню форми державного правління в контексті сучасних політичних трансформацій допоможе звернення до монографічних праць, присвячених вивченню проблематики розвитку держави та форм державного правління (С. К. Бостан «Форма правління сучасної держави...», Г. Єллінек «Загальне вчення про державу», Н. Макіавеллі «Государ», Р. Челлен «Держава як форма життя»); спеціальної навчальної та довідкової літератури («Політологічний енциклопедичний словник» за редакцією Ю. Шемшученка, В. Бабкіна, В. Горбатенка, «Політологія: Підручник» (А. Мельвіль та інші), «Теорія держави і права: Підручник» (О. Піголкін, А. Головістикова, Ю. Дмитрієв, А. Саїдов), «Форми правління: Історія і сучасність: Навчальний посібник» (Л. Симонішвілі), «Юридична енциклопедія» за редакцією Ю. Шемшученка); авторських досліджень окремих проблем сучасної політичної науки (стаття В. Сафонова «Співвідношення форм правління та режимів правління», матеріали автореферату С. Шуляка «Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі»).

«Форма державного правління» належить до базових понять, які характеризують політологічну сутність держави. Воно має глибокі історичні корені, оскільки було впроваджене в науковий обіг ще в часи античності, проте не втрачає свого значення і нині. Якщо оглянути ґенезу терміну «форма державного правління», то можна дійти висновку, що антична теорія держави ґрунтувалася на ототожненні понять «форма правління» та «форма державного устрою», розглядаючи їх як незмінні остови, з якими пов'язані численні змінні та динамічні елементи держави. Як писав німецький юрист і державознавець Георг Єллінек, поняття «форма правління» та «форма державного устрою», спираючись на їх античне розуміння, висвітлюють «формальні моменти виражених у конституції вольових відносин, які, незалежно від усіляких

конкретних особливостей, у силу правової необхідності відображенні у житті держави. ...Питання про форми держави тотожне з питанням про правові відмінності конституцій» [9, с. 632]. Отже, історично першим було тлумачення терміну «форма державного правління» у суто правовому контексті, відповідно до нього «форма державного правління» — це юридичний принцип функціонування держави.

Однак поступово відбувався відхід від суто правового до політико-правового розуміння держави як особливого інституту, що позначилося і на трактуванні сутності поняття «форма державного правління». Започаткування політичного тлумачення держави пов'язане з діяльністю італійського мислителя епохи Відродження Нікколо Макіавеллі, який першим в історії політичної думки протиставив дві форми державного правління — монархію та республіку. Саме Н. Макіавеллі поняття «республіка» почав вживати лише для позначення немонархічних держав [10]. Отже, сучасне політологічне трактування терміну «форма державного правління» пов'язане з двома чинниками: розширенням розуміння держави від суто правового до політичного; поширенням у наукових дослідженнях двочленного поділу форм правління як основи вчення про форми держави.

Пізніше трактування поняття «форма державного правління» конкретизувалося. Це пов'язано передусім з розширенням розуміння держави не просто як політико-правового інституту, а і як особливої системи управління у суспільстві, яка ґрунтується на відносинах панування. «Державна діяльність за своєю виключною природою є управлінням», — зазначає шведський правник К. Рьойтершьолд [11, с. 241]. Таке тлумачення сутності та соціального призначення держави почало формуватися у XIX ст., а остаточного наукового визнання набуло у XX ст. Якщо опиратися на це тлумачення, то поняття «форма державного правління» можна визначити як організацію механізму реалізації завдань управління. За цих умов, за словами шведського політолога та правника Р. Челлена, провідним принципом державного управління стає політична доцільність, а не право. Вчений був переконаний, що «держава реалізує право тому, що вона усвідомлює його доцільність» [11. с. 240—241].

Отже, при характеристиці сутності форми державного правління необхідно враховувати не лише суто правові (нормативно-юридичні) або політичні, а й соціальні засади функціонування держави. Політичні, соціальні та економічні реалії спонукають дослідників розглядати питання про форму правління не тільки в теоретичному, а й у практично-політичному вимірі. Необхідні вивчення й аналіз того, як організована та реалізується державна влада; визначення факторів, від яких залежать ефективність державного керівництва, дієвість управління,

престиж і стабільність уряду, стан законності та правопорядку в країні. Тому, як переконана російська дослідниця Л. Симонішвілі, «проблема форми держави має суттєвий політичний аспект» [12, с. 5]. Вона пропонує визначати форму державного правління, з огляду на те, хто і як править, тобто здійснює державну владу в державно організованій спільноті; як влаштовані, організовані та діють у ній державно-владні структури (органи держави); якими є засади їх відносин з населенням, а також яким є ступінь участі населення у формуванні державних структур [12, с. 5].

Л. Симонішвілі пропонує розглядати поняття «форма державного правління» у якомога ширшому його тлумаченні. Таке трактування форми державного правління передбачає надання пріоритету дослідженню не так теоретичних, як прикладних, практично-політичних аспектів її проявів, адже саме це дає змогу визначити сутність системи органів державної влади загалом і проаналізувати особливості функціонування тієї чи тієї державно-правової моделі зокрема. Отже, сучасне тлумачення поняття «форма державного правління» передбачає його розуміння як провідного елементу форми держави, який визначає і форму державно-територіального устрою, і різновид політичного режиму.

Проте поняття «форма державного правління» є одним із найсуперечливіших елементів форми держави, оскільки існує надто багато різних підходів до визначення сутності цього терміну, дослідження його природи та соціального призначення. Так, на думку Л. Симонішвілі, форму правління слід вивчати, спираючись на аналіз минулого (передумов вибору тієї чи іншої форми правління у кожній конкретній державі), сьогодення (через врахування її особливостей у тій чи іншій державі на визначеному етапі її функціонування) та майбутнього (через прогнозування можливостей посилення або послаблення окремих державних інститутів) [12, с. 4]. Крім цього, всебічний науковий розгляд форми держави передбачає вивчення базових факторів, які обумовлюють вибір певної форми правління у певній державі. Л. Симонішвілі називає такі провідні фактори:

— розстановка соціально-політичних сил та результат боротьби між ними (дія цього фактору особливо яскраво виявляється у революційні періоди, коли одні форми правління — монархії — змінюються іншими — республіками);

— історичні особливості країни (поза історичним контекстом неможливо, наприклад, пояснити існування у сучасній Великій Британії монархії);

— особливості культури народу, яка акумулює історичний та політичний досвід, звичаї і навички життя в умовах конкретної держави; вплив неполітичних процесів [12, с. 4].

Також існує група дослідників, які при з'ясуванні сутності форми державного правління, її природи і специфіки прояву наголошують на особливому значенні суб'єктивного чинника при формуванні та реалізації конкретної форми правління у певній державі на визначеному етапі її розвитку. Такий підхід підтримують чимало вітчизняних політологів та юристів. Наприклад, один з найавторитетніших фахівців у царині політологічної теорії держави, український дослідник С. Рябов зазначив, що форма державного правління безпосередньо залежить від того, «хто здійснює реальну владу, скільки осіб бере участь у прийнятті рішень і в який спосіб ці особи отримують такий статус» [13, с. 696]. За цією логікою запропоновано розрізняти монократичні (абсолютна монархія, президентська республіка) та колегіально-представницькі (конституційна монархія, парламентська республіка) форми державного правління. Тобто базовим критерієм для типологізації форм державного правління стає персональний (суб'єктивний) чинник — визначення того, хто і в який спосіб формує уряд та керує його роботою. Як пише вітчизняний політолог Р. Павленко, цей підхід заснований не на формальних, а на реальних повноваженнях суб'єктів здійснення державної влади; його перевагою є вдосконалення традиційного розуміння форм правління завдяки з'ясуванню особливостей структури та відносин органів державної влади [13, с. 696].

Український дослідник з питань теорії держави і права В. Шаповал наголошує, що форма державного правління «відображає інституційні особливості організації державного владування...» та «...особливості статусу глави держави» [14, с. 295]. На думку вченого, трансформація розуміння сутності форми державного правління та її конкретно-політичного втілення у функціонуванні певної держави обумовлюється передусім еволюцією конституціоналізму як загального явища, що конкретизується за умов різних країн [14, с. 296]. Перевагами такого трактування сутності форми державного правління, на наш погляд, є відмова від суто формальних, нормативно-правових визначень цього інституту держави та концентрація дослідницької уваги на з'ясуванні особливостей функціональних відносин ключових суб'єктів державної влади у певній державі, що дає змогу виокремити особливості проявів форми державного правління на інституційно-функціональному та особистісно-персональному рівнях здійснення державного управління.

Важливою характеристикою поняття «форма державного правління», яка теж може бути основою визначення його сутності та соціального призначення, є ознака соціального керування. Адже термін «правління» можна розглядати як певний динамічний процес — «вид соціального керівництва (керування), котрий цілеспрямовано впливає на певну

сферу соціальних відносин» [15, с. 78]. Російський дослідник В. Чиркін при визначенні сутності форми державного правління вживає як синоніми терміни «правління» та «управління», оскільки обидва позначають певні види соціального керування [15, с. 79]. Соціальне керування, у свою чергу, є результатом діяльності різних органів влади, причому не автономних, а об'єднаних у систему. Тому С. Бостан пропонує таке визначення поняття «форма державного правління»: «"державне правління" — це спосіб володарювання вищого рівня, за якого керівництво соціальними процесами в державі здійснюється верховними органами» [15, с. 79].

Отже, для представників окресленого напряму однією з провідних, визначальних ознак форми державного правління є системність, яка виявляється через: 1) мету діяльності та/або функціонування (мета — правити (керувати) державою); 2) взаємозв'язок елементів (елементи форми державного правління — це органи державної влади); 3) структурно-функціональну єдність вищих органів держави (кожен з них має чітко визначений статус, найважливішими його структурними компонентами є компетенція державного органу, порядок його формування та відповідальність) [15, с. 80]. З огляду на це при дослідженні форми державного правління особливу увагу слід зосередити на з'ясуванні відносин вищих органів держави, які утворюють зміст функціонування державного правління. Так, за переконанням російських вчених О. Піголкіна, А. Головістикової, Ю. Дмитрієва, А. Саїдова, форма правління «характеризує порядок формування та організацію вищих органів державної влади». Цей складник держави визначають:

— структура та повноваження вищих органів державної влади країни;

— порядок їх утворення та відносин один з одним;

— ступінь участі населення у формуванні цих органів та впливу на рішення, які ними приймаються [16, с. 217].

Спираючись на наведене трактування форми державного правління та її визначальних складників, російські дослідники пропонують виокремити такий сучасний різновид державного правління, як співдружність. Вони пишуть: «Співдружність — це доволі рідкісне, ще більш аморфне, ніж конфедерація, але не менш організоване, об'єднання держав, які характеризуються наявністю спільних ознак, певним ступенем однорідності» [16, с. 296]. В ідеалізованих підходах об'єднавчими для співдружності називають спільні ознаки: 1) в економіці (однакова форма власності, інтеграція господарських зв'язків, єдина грошова одиниця тощо); 2) у праві (схожість процесуальних норм кримінального, цивільного права, правового статусу громадянина); 3) у мові (зазвичай, це лінгвістична єдність, хоча можлива і єдність мови як наслідок коло-

ніального панування, наприклад у країнах Британської співдружності націй); 4) у культурі (культурна спільність внаслідок єдиного походження або взаємозбагачення, привнесення чи асиміляції елементів інших культур). Однак, як зазначають російські науковці, співдружність все-таки не можна вважати повноцінним різновидом державного правління, бо співдружність — це не держава, а своєрідне об'єднання незалежних держав, котрі заради досягнення спільних цілей погоджуються обмежити власний суверенітет [16, с. 226—227].

Співдружність держав як різновид форми правління є сучасною формою об'єднання держав, яка почала розвиватися з середини XX ст. Прикладами співдружності держав можна вважати ООН, НАТО та інші об'єднання міждержавного та міжнаціонального характеру. Як правило, співдружність є перехідною формою, яка еволюціонує у бік конфедерації (наприклад, Європейське співтовариство) [16, с. 227—228].

Отже, сучасне тлумачення сутності форми державного правління передбачає врахування різноманітних факторів, чинників, тенденцій політико-правового характеру, результатом яких є найрізноманітніші поєднання національно-державних та адміністративно-територіальних форм і видів правління. Так, прикладом такого феномену можна вважати неопатримоніалізм, який є специфічним різновидом поєднання форми сучасної держави у країнах, котрі звільнилися від колоніальної залежності, з традиційними (патримоніальними) формами персонального правління. Неопатримоніальний режим є персональним правлінням, що спирається, з одного боку, на систему сучасних політичних інститутів, з іншого — на мережу персональних зв'язків традиційного типу (конфесійних, племінних, патронажних), які інтегруються до цієї системи та визначають способи і принципи її функціонування [17, с. 3].

Вітчизняний політолог С. Шуляк вказує на дві головні ознаки неопатримоніальних режимів: персоналізація влади і патронажно-клієнтальні відносини. За такої форми правління право на владу належить радше особі, аніж офіційній установі. Закономірно, що уся повнота влади концентрується в руках глави держави, який контролює діяльність усіх гілок влади. Він обіймає усі ключові посади в державно-політичній ієрархії та користується майже необмеженими повноваженнями, які закріплюються юридично [17, с. 7, 10]. Отже, неопатримоніалізм є сучасним різновидом форми правління гібридного типу, який поєднує формальні демократичні ознаки (наприклад, збереження республіканського правління де-юре) з фактично необмеженими повноваженнями глави держави, подібними до тих, котрими користується очільник держави за умов абсолютної монархії. Як наслідок, неопатримоніальне правління

призводить до того, що глава держави перетворюється на її ключовий системоутворювальний елемент.

Більшість сучасних форм державного правління гібридного типу поєднують ознаки форми правління та режиму правління (політичного режиму), відповідаючи на два основні питання: «Хто править?» та «Як править?» [18, с. 112]. Подібні форми державного правління гібридного типу можна розглядати як один із визначальних елементів утворення політичної системи кожної держави та пристосування її до умов, що постійно змінюються. Крім того, аналіз функціонування гібридних форм правління свідчить про те, що поняття «форма державного правління» варто розглядати як одну з центральних категорій політичної науки, що постає поєднуючим елементом для категорій «політична система», «політичний режим», «політичний процес», «політичний інститут». Як наголошують А. Мельвіль, Т. Алексєєва, М. Ільїн та ін., «у різних національних політологічних традиціях форма (рідше — тип) правління позначена неоднаково (зокрема, у Франції в такому разі використовують термін «політичний режим») [19, с. 251—252].

Отже, сучасна політична наука пропонує багато підходів до визначення поняття «форма державного правління». На нашу думку, системне дослідження сутності форми державного правління передбачає поєднання трьох базових аспектів функціонування будь-якої держави: 1) політичного (розгляд певної структури та політичних відносин у межах здійснення повноважень тими чи іншими представниками органів державної влади), 2) юридично-правового (аналіз юридично-правового статусу та особливостей правового регулювання таких відносин), 3) соціологічного (розуміння того, що органи державної влади завжди функціонують у конкретному суспільстві на певному етапі його розвитку, що позначається на всіх політико-правових процедурах їх відносин). Дослідження сучасних форм державного правління мають здійснюватися у двох провідних напрямах: виокремлення та розгляд найтиповіших форм державного правління, які максимально цілісно розкривають сутність цього поняття; з'ясування особливостей проявів найцікавіших у політологічному ракурсі конкретних форм правління гібридного типу.

Основні напрями політологічного аналізу сутності форми правління

Неоднозначність процесів демократизації (точніше, її «третьої хвилі»), які розгортаються в останні десятиріччя, ставлять перед науковцями нові дослідницькі завдання. Одним із найактуальніших є пошук оптимальної системи правління за умов всебічного врахування

факторів інституціонального, нормативного та функціонального характеру. Потреби сьогодення також обумовлюють вимогу відійти від абсолютизації тих чи інших тверджень щодо найкращої форми правління та зважати на весь комплекс національної специфіки кожної конкретної держави при визначенні найефективнішої для неї системи правління.

Саме тому дуже важливим є вивчення переваг і недоліків провідних напрямів аналізу проблематики сутності форми правління, що побутують у сучасній політичній науці. Для досягнення окресленої мети необхідне розв'язання таких дослідницько-евристичних завдань: 1) виокремлення й аналіз чотирьох базових поглядів на питання про ефективність президентської, парламентської та напівпрезидентської (змішаної) систем правління; 2) огляд тих чинників і факторів, які суттєво впливають на вибір певної форми правління; 3) порівняння теоретико-академічних поглядів та прикладів практичного функціонування систем правління за умов парламентаризму, президенціалізму та напівпрезиденціалізму.

У процесі розгляду цих проблем використано напрацювання вітчизняних і зарубіжних дослідників, які є фахівцями з питань аналізу теорії і практики систем державного правління, зокрема у російського вченого О. Зазнаєва, авторитетних американських політологів Х. Лінца, М.Шугарта, Дж. Кері, Е. Хейвуда, а також вітчизняного конституціоналіста В. Шаповала.

На перший погляд, проблематика виокремлення форми правління може видаватися вичерпаною, адже, починаючи з античних часів (концепції циклічності політичного розвитку держав Платона, Арістотеля, Полібія), її невтомно досліджували авторитетні мислителі. Однак політичні системи більшості держав сучасного світу є надзвичайно динамічними, тому подальше вивчення особливостей функціонування тих чи інших форм правління залежно від багатьох умов набуває суттєвого значення не тільки на теоретико-академічному рівні, а й у практичній площині. Адже саме такі напрацювання дають змогу трансформації певних країн та їх наслідки для конкретних регіонів або світу загалом. Розгляд цієї проблематики також важливий у контексті оцінювання ефективності функціонування системи державної влади і державного управління кожної країни. Сутність такої проблеми, на нашу думку, ілюструє вислів британського дослідника Г. Ласкі: «Система правління дуже схожа на пару чобіт. Вона створюється для тих, чиї ноги підходять за розміром до цього взуття. Але варто пам'ятати з приводу правління те, що є правильним також і щодо взуття: чоботи мають відповідати тій подорожі, яку передбачається здійснити» [20, с. 133].

Навіть побіжний погляд на специфіку функціонування форм правління у тих чи тих державах дає змогу дійти висновку: одні й ті самі ознаки певного узагальненого типу політичної системи можуть по-різному виявлятися у різних ситуаціях, оцінюватися в одних випадках переважно позитивно, а в інших — негативно. З огляду на це типологізація форм правління, формулювання ознак їх «чистого» вияву важливі для окреслення загальних параметрів конкретних політичних систем або «політичної системи» як наукової категорії. Обов'язковим також стає всебічне дослідження неінституціональних характеристик: політичних традицій, історичних умов, наявності або відсутності демократичного досвіду, рівня стабільності та прогнозованості розвитку певної держави і багатьох інших додаткових змінних. Адже в іншому випадку науковець не зможе вийти за межі суто формальних критеріїв, згідно з якими, наприклад, можна поставити знак рівності між президентськими республіками у США та у країнах Азії, Африки або в деяких державах Латинської Америки (наприклад, у Венесуелі або Болівії).

У сучасній політичній теорії умовно виокремлюють «чотири табори» дослідження форм правління. Перший «табір» (Х. Лінц і його послідовники) сформували прихильники парламентської системи і противники президентської форми правління. До другого «табору» належать захисники президентської системи. Третій «табір» згуртовує прибічників змішаних форм правління, у т. ч. напівпрезидентських. До четвертої групи дослідників належать вчені, переконані у тому, що не слід абсолютизувати переваги та недоліки різних форм правління, бо «одна й та сама форма правління може отримувати абсолютно різне наповнення, функціонуючи у різних соціальних умовах і артикулюючи різні сторони політичного спектру» [20, с. 134; 21, с. 210]. Доцільно здійснити аналіз кожного зі згаданих підходів до проблематики виокремлення форми правління.

Прихильники парламентаризму наголошують на такій його особливості як інститут прем'єр-міністра. Прем'єр-міністр за умов парламентської форми правління, з одного боку, має необхідні владні повноваження, а з іншого — несе повну відповідальність за свою діяльність [22]. Це важливо для розвитку демократії в інституціональному та нормативному вимірах, тому що прем'єр-міністр, на відміну від глави держави (президента або монарха), є повноцінним політично відповідальним суб'єктом владних відносин, що вимагає від нього вміння налагоджувати ефективний діалог як зі своїми політичними партнерами і конкурентами, так і з різними соціально активними силами суспільства. Як посередники у налагодженні такого діалогу переважно діють політичні пар-

тії, що також сприяє розширенню меж демократії. Серед переваг парламентарної форми правління професор політичних і соціальних наук Йєльського університету Х. Лінц називає підвищення можливостей «...створення ефективної системи прийняття відповідальних рішень, формування стабільних урядів, сприяння конструктивному суперництву між партіями, не викликаючи при цьому розколів суспільства» [22]. Він наводить такі аргументи на користь парламентської системи: 1) вона частіше приводить до встановлення стабільної демократії, особливо у тих країнах, де глибокими є політичні розбіжності та функціонує багато політичних партій; 2) така система є дієвим гарантом збереження демократії [23, с. 52]. Однак, щоб уникнути незбалансованої оцінки парламентаризму як форми правління, Х. Лінц підкреслює: «У кінцевому підсумку усі, навіть найкращі, режими мусять спиратися на підтримку суспільства загалом: його основних сил, груп та установ. Тому вони повинні ґрунтуватися на суспільному консенсусі, визнанні законною лише тієї влади, яка отримана законним і демократичним шляхом. Вони також залежать від здатності їх лідерів управляти, вселяти довіру, не переступаючи межі своїх повноважень» [22]. Отже, одним з найвразливіших місць парламентарного правління можна назвати досить високий ступінь залежності від особистісних якостей політичного лідера, який обіймає посаду прем'єр-міністра. Окрім того, якщо в країні функціонує мультипартійна або атомізована партійна система, це може спровокувати невтихаючі політичні конфлікти як на парламентському, так і на позапарламентському рівнях.

Аналізуючи сучасний стан розвитку парламентської форми правління, слід наголосити на важливій ролі парламентів у формуванні політичної свідомості та політичної культури кожного конкретного суспільства, тому що ці представницькі органи і нині виконують важливу роль у царині ідеології, ідеологічного впливу на громадян. Саме парламенти є ареною активної пропаганди для провідних політичних сил й акторів на загальнонаціональному рівні, найвиразнішим прикладом демократичної боротьби за владу. Парламентаризм як політичний інститут і як форма державного правління, змушений постійно змінюватися, пристосовуючись під динамічні перетворення у соціальній, економічній, політичній сферах. У цьому багато хто з дослідників вбачає водночас і силу, і слабкість парламентської форми правління. Неупереджений розгляд парламентаризму засвідчує, що принципи наукової об'єктивності вимагають від вченого уникати абсолютизації тих чи тих тверджень. Так, за словами В. Шаповала, «... явище парламентаризму ще не вичерпало себе, хоча надто оптимістичним було б говорити про якийсь "ренессанс"

парламентаризму. Реальні процеси суспільно-політичного і державно-правового розвитку зарубіжних країн свідчать, що відбувається пристосування представницьких органів до потреб сьогодення. Все це і зумовлює оцінки змісту парламентаризму» [24, с. 131].

Отже, проаналізувавши аргументи на користь парламентської форми правління, сформульовані Х. Лінцем та його послідовниками, можемо дійти таких висновків: 1) «плюси» та «мінуси» парламентського правління відносні, адже подібна система у «чистому» вигляді може суттєво відрізнятися від її специфічного вияву у тій чи іншій країні (для прикладу варто порівняти парламентську республіку в Німеччині та Молдові); 2) ефективність і результативність політичного курсу за умов функціонування парламентської системи можуть залежати навіть від умов опосередкованого характеру (політичної історії, національного менталітету, геополітичних факторів тощо); 3) успішність функціонування парламентаризму обумовлюється фактичним, а не формальним впливом парламенту як найвищого колегіального органу державної влади, що виконує представницько-законотворчі функції. Тільки тоді, коли парламент стає соціально і політично авторитетним місцем узгодження суспільних інтересів, подолання конфліктів, примирення суперечностей, він здатен забезпечити одночасно стабільність і дієвість, спадкоємність і розвиток для власної політичної системи.

Захисники президентської форми правління (М. С. Шугарт, Дж. Керрі, С. Мейнуоринг) потенційні переваги президентської демократії порівняно з парламентською викладають у семи тезах: 1) президенціалізм забезпечує підзвітність електорату, налагоджуючи прямий зв'язок між зробленим електоратом вибором та його очікуваннями щодо діяльності обраних керівників. Сутність електоральної підзвітності полягає у тому, що виборці можуть застосувати санкції проти президента та його уряду на наступних виборах; 2) перевагою прямих виборів президента є ідентифікованість — здатність виборців передбачувати вірогідний склад потенційних урядів ще до підрахунку результатів виборів. На переконання М. Шугарта та Дж. Керрі, це означає наявність можливостей в електорату здійснити свій політичний вибір на перспективу; 3) президентська система (передусім американська) обумовлюється наявністю комплексу «стримувань і противаг». Система взаємних стримувань посилює взаємний контроль парламенту над виконавчою (президентською) владою і навпаки; 4) за відсутності у президента більшості у парламенті його своєрідним політичним «притулком» стає арбітраж — здійснення главою держави ролі арбітра, коли його підтримує парламентська меншість, є ефективнішим, ніж у парламентській системі;

5) у президентській системі правління парламентарі можуть не турбуватися про становище уряду, а отже, повноцінно займатися законотворчою діяльністю; краще закріплюється незалежність парламенту в законодавчих питаннях; 6) президенціалізм передбачає фіксовані терміни повноважень вищих органів виконавчої влади на противагу парламентаризму, як наслідок — політичний курс держави стає більш стабільним і прогнозованим; 7) президентська форма правління може запобігати проведенню політичної гри за принципом «переможець отримує все», оскільки діє вже згадувана система «стримувань і противаг» [25, с. 38—49].

Президенціалізм як специфічна форма правління ґрунтується на принципі особливого інституціонального значення глави держави, який є особою, котра посідає де-юре і де-факто найвище місце в структурі державних інститутів та водночас здійснює функцію представництва самої держави загалом. Як наслідок, глава держави як носій найвищих політико-представницьких функцій за умов президентського правління постає одним із найважливіших, ключових елементів державного механізму. За президенціалізму інститут глави держави стає справді іманентним феномену державності, перетворюючись на нагальну соціальну потребу суспільства. У будь-якій президентській системі правління глава держави виконує роль, за визначенням російського дослідника М. Краснова, «національного батьківства», головне покликання якого — перетворити президента на головного охоронця конституційного ладу [26, с. 34—35].

На нашу думку, рецепція ідеї «батьківства» в особі глави держави у контексті вивчення президентської форми правління особливо актуальна з огляду на необхідність дослідження функцій політичного і соціального арбітражу. Адже в умовах президенціалізму глава держави найкраще виконує ці функції. Причому, чим більш політично нейтральною фігурою фактично є президент у такій системі правління, тим ефективніше він може здійснювати політичний і соціальний арбітраж, бути справжнім гарантом державності загалом та конституційності зокрема. Вітчизняний політолог, фахівець у царині державознавства С. Рябов стверджував, що глава держава повинен не просто очолювати, репрезентувати державу, він має перебувати «немовби понад безпосередньою політикою з її упередженою політичною боротьбою, змаганнями окремих верств між собою, гендлями, парламентськими суперечками, виборчими перегонами». Тобто, на переконання українського науковця, глава держава має бути політично нейтральною фігурою [13, с. 105]. Однак досягнути політичної нейтральності глави держави у президентських системах правління важче, аніж у парламентських та змішаних.

Забезпечення максимальної політичної нейтральності глави держави за умов функціонування змішаних форм правління — один з найпоширеніших аргументів у середовищі прихильників цього типу держави. Одним із хрестоматійних прикладів ефективності змішаної системи правління є державний лад сучасної Франції (П'ята Республіка). Так, у положенні статті 5 Конституції Франції 1958 р. вказано, що «президент Республіки стежить за виконанням конституції. Він забезпечує своїм арбітражем нормальне функціонування державних органів, а також спадкоємність держави. Президент також проголошується гарантом національної незалежності, територіальної цілісності і виконання договорів та угод». Як вказує В. Шаповал, французький досвід конституційного оформлення статусу та соціального призначення президента як глави держави ще з 70-х років XIX століття заклав підвалини для формування й реалізації концепції президентського арбітражу. Науковець наголошує, що роль «президента-арбітра уподібнювалася функціям спортивного судді: він не повинен був втручатися у роботу державного механізму і його окремих ланок, а мав діяти у виняткових випадках, коли виникала кризова ситуація. З цією метою президенту надавалися повноваження вирішувати конфлікти, що виникали між різними органами держави. ...Але з часом такий підхід змінився, і стала домінувати концепція арбітражу, за якою припускається активне втручання президента у державно-політичне життя» [27, с. 12—13].

Розглядаючи переваги змішаної системи правління загалом, потрібно пам'ятати, що така форма урядування зберігає більшість ознак президенціалізму (скажімо, всенародний характер виборів глави держави, великий обсяг його повноважень). Російський науковець О. Зазнаєв зазначає, що більшість зарубіжних дослідників переконані: багато проблем президентської системи правління «знімаються» за умов напівпрезиденціалізму. Як переваги напівпрезиденціалізму вчений, спираючись на наукові напрацювання своїх іноземних колег, вказує: 1) менш категоричне протистояння президента і парламенту, ніж за президентського правління. Протистояння пом'якшується, оскільки президент змушений зважати на розклад сил у найвищому законодавчому органі держави. Отже, притаманна змішаній системі правління «ситуація співіснування» передбачає пошуки (нехай і вимушені) політичних компромісів між ключовими інститутами державної влади; 2) уряд не є представником лише інтересів глави держави; оскільки в умовах напівпрезиденціалізму для свого затвердження і подальшого функціонування потребує згоди (довіри) парламенту; 3) згладження проблеми подвійної демократичної легітимності, бо ця система правління здатна запобігти призупи-

ненню законодавчого процесу в умовах протистояння між президентом і парламентом. Тому типовим для змішаного правління є такий розклад політичних сил, коли при главі держави діє опозиційний прем'єр-міністр, який має довіру більшості парламенту; 4) успішність реалізації функцій соціального і політичного арбітражу [20, с. 141—142].

Напівпрезидентські або змішані республіки (Україна, Франція, Португалія, Шрі-Ланка та ін.) поєднують у своїй системі державного урядування ознаки як класичних президентських, так і парламентських форм правління, утворюючи нову якість глави держави — напівпрезиденціалізм. Російська дослідниця Л. Симонішвілі називає такі принципи функціонування напівпрезиденціалізму: обрання глави держави на загальних прямих виборах; право президента призначати уряд, який спирається на парламентську більшість; підзвітність (як правило) прем'єр-міністра перед президентом; право президента на розпуск парламенту тощо [12, с. 258].

Отже, змішана система правління більш гнучка, адже, зберігаючи деякі з переваг президенціалізму, вона демонструє здатність мінімізувати властиві йому недоліки. Проте подвійний характер виконавчої влади за умов напівпрезиденціалізму породжує певні проблеми інституціонального, нормативного, функціонального рівнів. Наприклад, у ситуації, коли протистояння між президентом і прем'єр-міністром досягає апогею, ефективність державного управління може бути мінімальною. Подібні ситуації спостерігалися у новітній історії сучасної України.

На основі аналізу перших трьох підходів до визначення сутності наукового розгляду проблематики форм правління можна дійти висновку, що одним із провідних критеріїв типологізації, які застосовують вчені — представники кожного з цих «таборів», є інститут глави держави. При конкретизації сутності вказаного критерію, передусім, йдеться про порядок обрання, обсяг і терміни повноважень, специфіку виконання представницьких функцій, а також особливості взаємодії таких ключових політичних інститутів республіканської державності, як президент і парламент. Отже, інститут глави держави, з огляду на досліджувану проблематику, є своєрідним «персоніфікатором» форми держави загалом та форми правління зокрема. «Глава держави є політичною постаттю, яка персоніфікує авторитет своєї держави. Постаючи головним представником держави, він є носієм найвищого політичного статусу в країні», — пише американський науковець, професор Е. Хейвуд [28, с. 41].

Досліджуючи четвертий підхід до вивчення проблематики форм правління, зокрема визначення «сильних» і «слабких» сторін кожної з розглянутих систем урядування, можна наголосити на його головній пере-

вазі — намаганні вчених уникнути упередженості, яка призводить до абсолютизації котроїсь форми правління. Як зазначалося вище, тепер функціонування тієї чи тієї системи правління залежить від великої кількості умов і чинників. О. Зазнаєв пропонує аналізувати «плюси» і «мінуси» кожної конкретної форми правління, спираючись на такі критерії: демократія та її майбутнє (становлення, зміцнення, підтримка і стабілізація), ефективність урядування (особливості політичного курсу та специфіка його реалізації на практиці), результативність різних напрямків публічної політики тощо [20, с. 134]. Виходячи з представлених критеріїв, більшість дослідників намагається розробити оригінальні моделі оптимальної форми правління.

Безперечно, аналізована нами проблематика не обмежується тими напрямами досліджень, огляд яких представлений у запропонованій роботі. Більшість вітчизняних та зарубіжних науковців погоджується з тим, що не можна ігнорувати різноманітні фактори як суто політичного, так і соціального, економічного, культурно-духовного характеру, котрі істотно впливають на форму правління. Головне, на нашу думку, — намагатися уникати односпрямованості дослідницького погляду (скажімо, коли враховують тільки чинники інституціонального характеру). До того ж, з'ясування сутності проблематики форм правління зумовлює і вивчення впливу систем правління та функціонування певних сфер суспільного життя.

Вивчення сутності й векторів трансформації форми державного правління є предметом наукового дослідження фахівців не тільки в галузі політології, а й правознавства, соціології, соціальної філософії. Це пояснюється тим, що означена проблематика є однією з найбільш актуальних для емпіричних, прикладних досліджень і перспективною та евристично цікавою в її теоретико-концептуальному аспекті. Саме в останні десятиліття з інтенсифікацією політичного життя дедалі частіше активізуються дискусії про оптимальну форму правління в умовах тієї чи тієї національно-державної специфіки, про необхідність перегляду й розширення традиційної типології форм правління, про специфіку переосмислення поняття «форма державного правління» у контексті сучасних політичних трансформацій, що висуває перед науковцями додаткові вимоги до формування методологічної бази подібних досліджень. Невід'ємною частиною такої методологічної бази є формування понятєво-категоріального апарату досліджень проблематики форми державного правління, який обов'язково має бути переглянутий, уточнений і доповнений з урахуванням теоретичних і прикладних аспектів перебігу процесів системних трансформацій у сучасному світі.

Для розгляду проблем трансформаційних процесів доцільно використовувати як допоміжні (але при цьому не менш важливі й цінні) поряд із центральною категорією «форма правління» такі поняття, як: «державний інститут», «державне управління», «мережа людей», «самоорганізація», «синергізм» («синергетика»), «біфуркація». На користь цієї позиції свідчить кілька аргументів. По-перше, державність як одне з базових явищ політико-правового порядку функціонування будь-якого суспільства найповніше визначають за допомогою двох основних понять — «форма правління» і «державний інститут». І якщо під формою правління розуміють особливості системи організації і ротації вищих органів державної влади в країні, то трактування державного інституту може спиратися на різні традиції. Наприклад, на початку XX ст. домінуючим був погляд на державний інститут як відокремлену організаційно-функціональну структуру державності. Тим самим було покладено початок школі інституціоналізму. Трохи пізніше, із середини XX ст. дедалі більше вчених сходяться на думці, що державний інститут — це не тільки формально юридична організація державності, а й фактичне політико-правове явище [29, с. 24]. Другий підхід до розуміння державного інституту нині найбільш затребуваний у політичній науці, саме з його постулатами пов'язані дослідження гібридних форм правління, векторів трансформацій форм правління під впливом системних суспільних перетворень і/або модернізаційних процесів.

Отже, використання поняття «державний інститут» при розгляді проблематики трансформацій форми державного правління дає змогу конкретизувати те чи те (формально юридичне або прикладне, політичне) трактування форми державного правління і водночас сприяє більш комплексному аналізу системи організації державної влади з переліком усіх її елементів, враховуючи всі можливі варіанти зв'язків державності й різноманітних проявів громадського життя. При цьому обидва поняття — і «форма правління», і «державний інститут» — указують на певні функціональні характеристики державності, а значить — не тільки на її форму, а й на сутність, ефективність, дієздатність, дієвість. Зокрема, у прикладному аналізі конкретних проявів форми правління розглядають саме ключові державні інститути — інститут глави держави (інститут монархізму, інститут президентства або інститут колегіального правління), а також інститути законодавчої, виконавчої, судової гілок влади. І в цьому сенсі поняття «державний інститут» можна розуміти як невід'ємний складник більш широкої категорії — «форма правління».

По-друге, аналіз категорії «державне управління» передбачає вивчення діяльності органів державної влади (державних інститутів) і посадо-

вих осіб (як персоніфікації інститутів держави) для реалізації певного політичного (державного) курсу, яке, у свою чергу, зумовлює необхідність розгляду і формально юридичної, і політичної моделі форми правління, представленої в кожній конкретній країні. Інакше кажучи, осмислення поняття «форма державного правління», особливо в контексті його прикладного дослідження, буде неповним і однобічним без детального політологічного висвітлення проблематики державного управління. З огляду на це слід проаналізувати зміни у трактуванні форми державного правління під впливом сучасних політичних трансформацій; визначити основні напрями політологічного аналізу сутності форми правління і сформувати теоретичну базу та практичні потреби висвітлення процесу модифікації форми правління в суспільствах перехідного типу тепер. Відповідно, перспективними напрямами вивчення проблематики державного управління в контексті з'ясування еволюції форм правління є дослідження механізмів забезпечення ефективного функціонування системи державного управління в умовах розвитку оптимальної форми правління для кожної конкретної країни.

Серед таких механізмів, на нашу думку, особливу увагу варто звернути на процедури вироблення й прийняття ефективних і результативних рішень як серцевину процесу державного керівництва в будь-якій моделі правління. Як наголошують українські вчені Н. Нижник, С. Дубенко й ін., оптимальний алгоритм вироблення і прийняття ефективних політичних (державних) рішень обов'язково має враховувати такі об'єктивні закони управління:

— залежність організаційних форм і методів управління від структури державного устрою та умов управління;

— збереження пропорційності та оптимального співвідношення всіх елементів системи державного управління;

— єдність організаційно-методологічних основ на всіх рівнях державного управління;

— єдність й підпорядкованість критеріїв ефективності, які застосовуються в процесах управління;

— відповідність потрібного часу та часу, наявного в розпорядженні при вирішенні завдань управління;

— залежність ефективності вирішення завдань управління від обсягу та об'єктивності використаної інформації [30, с. 164].

На наш погляд, названі закони управління слід обов'язково враховувати в процесі трансформації тієї чи тієї форми державного правління в умовах розгортання модернізаційних процесів, тому що від вибору форми правління багато в чому залежить вектор політичного

розвитку країни, ефективність здійснення системного реформування суспільства та програм державного будівництва. Крім того, при виборі або зміні форми державного правління необхідно пам'ятати про те, що політичний розвиток значної кількості держав в останні десятиліття відзначається поліваріантним, гібридним характером форм правління й типів політичних режимів. Найчастіше в оцінюванні певної форми державного правління вирішальну роль відіграє не її чітко визначена модифікація, а, наприклад, рівень компетентності вищого керівництва країни, специфіка ротації ключових державних інститутів і посадових осіб.

Визначення критеріїв оцінювання й шляхів підвищення політичної компетентності ключових (насамперед центральних) державних інститутів і вищих посадових осіб є однією з найгостріших проблем сучасної політики й політології. Саме політична компетентність державної влади — той фактор, який може сприяти або заважати подоланню нестабільності суспільно-політичного розвитку, мінімізувати або посилювати кризові явища у країні, особливо якщо вона є типовим суспільством перехідного типу з політичною системою, що остаточно не сформувалася загалом і не має чітко встановленої форми правління зокрема. Отже, політична компетентність ключових державних інститутів і посадових осіб є тим критерієм ефективності й успішності, який указує на відповідність вибраної (або зміненої) форми правління потребам і запитам суспільства, а значить, саме вона детермінує рівень легітимності національної політичної системи. Не дивно, що «абсолютна політична компетентність, — за словами української дослідниці Т. Каменчук, — включає володіння владними структурами знаннями всього спектру сучасних політичних технологій: гуманітарних, інформаційних, виборчих, а також методами "створення подій"» [31, с. 3].

По-третє, поняття «мережа людей» нерозривно пов'язане з феноменом «п'ятого менеджменту», відповідно до якого трансформації останнього десятиліття (соціальні, політичні, економічні, культурно-духовні й інші) багато в чому ґрунтуються на функціонуванні мережі — сукупності людей, сформованої за принципами відкритості та спонтанності. Тому й система державного управління нині найчастіше характеризується поняттям «політична мережа», спираючись на відносини не так субординації й вертикальних зв'язків, як багатоначальності й горизонтальних зв'язків. За словами американського дослідника Р. Роудса, у наші дні держава вже втратила можливість управляти і вже не є суб'єктом управління, натомість є мережею різноманітних організацій [32, с. 44]. І хоча зазначена точка зору досить дискусійна, її не можна не

враховувати, аналізуючи майбутні перспективи можливих змін розвитку державних інститутів і форм правління.

Названі «мережеві» характеристики політичного управління в останні роки істотно впливають і на процеси трансформації форми правління, причому це стосується країн з різною політичною історією, різним рівнем демократичних традицій, економічного й соціокультурного розвитку. Так, зміни форми правління (де-юре й/або де-факто) у деяких державах арабського регіону (Єгипті, Тунісі, Лівії та ін.) прямо пов'язані з поширенням мережевих комунікацій у цих традиціоналістських, ісламських суспільствах. Водночас, нехай і менш явні, але не менш важливі для політичного розвитку зміни, у т. ч. й у формі правління, спостерігаються в останнє десятиліття в розвинутих державах — суспільствах зрілої демократії. Головний вектор таких змін — формування держави з особливою формою правління й особливим політичним режимом — з «електронною демократією», «електронним (віртуальним) урядом», тобто держави, у якій технічні засоби комунікації створюють принципово нові умови для функціонування державних інститутів, налагодження взаємозв'язків між громадянським суспільством і системою державного управління. Німецький учений Г. Шельски сформулював ідею «технічної держави», висунувши на передній план не етичні й соціальні, а технічні аспекти політичної організації влади. Згодом представники теорії інформаційного суспільства Д. Мічн і Р. Джонсон запропонували розглядати як вирішальну роль комп'ютерної техніки в галузі політичних комунікацій [33, с. 395—396]. Одним із піонерів у запровадженні таких змін є Естонія, де всі ключові політичні процеси (такі, як голосування на виборах) відбуваються з обов'язковим залученням новітніх інформаційних технологій і можливостей інтернету.

По-четверте, дослідження всіх ключових політичних трансформацій (у т. ч. «мережевих»), що відбуваються в останні десятиліття у світі, тісно пов'язані з синергетичною методологією, базовими поняттями якої є «синергізм», «самоорганізація» і «біфуркація». Саме ідея самоорганізації лежить в основі синергетичного методологічного підходу. Згідно з ним, процеси трансформації державних інститутів визначаються принципами самоорганізації й саморегуляції. Водночас на них істотно впливають деструктивні процеси, пов'язані з поняттям «біфуркація». За Й. Пригожиним, біфуркація є тим індикатором, який указує на нестабільність суспільства і його політичної системи [32, с. 46]. Слід враховувати, що прогнозувати подальший розвиток такого суспільства вкрай тяжко, оскільки його вектори можуть бути надзвичайно варіативними, що стосується й трансформації форми правління.

Крім того, при вивченні проблематики трансформації державного правління в контексті сучасних політичних змін слід ураховувати й наслідки розгортання глобалізаційних процесів в останні десятиліття. Це можна пояснити кількома особливостями. По-перше, глобалізація перевіряє на міцність державні інститути кожної країни, будучи своєрідним «випробувачем» адаптаційних можливостей конкретної модифікації певної форми державного правління до викликів часу. По-друге, глобалізація як провідна мега-тенденція сучасності показує, наскільки кожна конкретна держава з її особливою моделлю форми правління в змозі сформувати й сприяти розвитку якісно нових політичних, соціальних, економічних інститутів. Також слід мати на увазі, що під впливом процесів глобалізації значно зросла потреба в керованості різноманітних інститутів держави й суспільства, і це, безсумнівно, ускладнює і теоретичний, і прикладний контекст дослідження феномену трансформації в сучасному світі. Як відзначають російські науковці, глобалізація «має свою, іманентну логіку, що прямо впливає на поведінку й запас міцності національних політичних систем, особливо в перехідних суспільствах» [34, с. 13].

Найчастіше глобалізація при реформуванні національної моделі форми правління тягне за собою розвиток особливого роду інституціонального вакууму, коли необхідні суспільству й зумовлені вимогами зовнішнього характеру інституціональні перетворення не встигають за темпами тих змін, які відбуваються в різних сферах суспільного життя країн сучасного світу. Тому ті інституціональні зміни, які покликані підвищити керованість політичних систем, не в змозі виконати покладені на них функції, що може, навпаки, поглибити кризу політичної системи, спричинити деградацію існуючої форми державного правління. Подібна ситуація виникає в тому випадку, коли в суспільстві відсутні традиції послідовної політичної еволюції.

Отже, незважаючи на велику кількість суперечностей сучасного політичного життя й породжені ними труднощі вивчення проблематики форми правління в контексті розгортання системних трансформацій, безперечним є висновок про те, що традиційна методологічна база подібних досліджень уже не може повноцінно впоратися з поставленими евристичними завданнями й потребує перегляду, оновлення, у т. ч. в напрямі переосмислення понятійно-категоріального апарату таких наукових досліджень.

Динамізм розвитку сучасного світу загалом та його політичної, соціальної, економічної, духовно-культурної царин зростає з кожним десятиліттям. Зміни, які відбуваються, можна досліджувати в багатьох

напрямах. Зокрема, трансформації форми правління в сучасному світі доцільно розглянути на прикладі країн перехідного типу. Адже форма правління може слугувати своєрідним «лакмусовим папірцем», який вказує на тенденції і закономірності, які простежуються у соціально-політичному розвитку того чи того суспільства, кожної конкретної держави, а також у певному регіоні або світі загалом. До того ж, свої особливості має саме політологічний аналіз форми правління, який, на наше переконання, дає змогу скласти максимально системну картину процесів модернізації та трансформації сучасності.

Категорія «форма правління» є предметом розгляду не тільки політичної науки. Її досліджують правники у межах загальної теорії держави і права та конституційного права, соціологи у межах соціології політики та соціології права, фахівці з проблематики державного управління і навіть історики, коли вивчають державний розвиток тієї чи тієї країни у певний проміжок часу. Загальнонаукове тлумачення поняття «форма правління» спирається на його розуміння як «способу організації верховної влади в державі, який характеризується структурою, порядком формування, компетенцією вищих органів державної влади, встановленим порядком взаємовідносин між ними, ступенем участі населення в їх формуванні» [35, с. 692]. З представленого комплексного визначення сутності форми правління українська дослідниця С. Москаленко виокремлює три напрями трактування:

— юридичне розуміння: «характер форми державного правління співвіднесений з конституційно-правовим статусом кожного з відповідних органів»;

— соціологічне вивчення (крізь призму досліджень соціології права та соціології політики): «форма державного правління зумовлена як взаємовідносинами органів законодавчої і виконавчої влади, так і юридичною та фактичною роллю, яку відіграє в державному механізмі глава держави»;

— політологічний аналіз: «форма державного правління дає уявлення про один з найважливіших елементів форми держави, який характеризує структурно-інституціональні та функціональні сторони організації верховної влади в державі» [35, с. 692].

Отже, визначення поняття «форма правління» («форма державного правління») як у суто політологічному, так і в юридичному та соціологічному його тлумаченні акцентує дослідницьку увагу не лише на необхідності вивчення суто формальних характеристик форми держави, а й на важливості розгляду реально існуючих моделей функціонування і взаємовідносин вищих органів державної влади, які утворюють безліч

комбінацій і модифікацій форм правління та відображають специфічні ознаки державницького розвитку кожної конкретної країни. З'ясування цих специфічних ознак має особливе значення для дослідження процесів трансформації країн перехідного типу, в яких надзвичайно наочно виявляються відмінності між формальними і реальними параметрами тієї чи тієї форми правління.

Одним із базових методів зіставлення формальних і реальних ознак форми правління у кожній конкретній країні може бути аналіз синтезу форми правління та режиму правління в динаміці розвитку національної політичної історії. Російський науковець В. Сафонов пропонує відображати таке зіставлення у формі «графіка політичної історії» [18, с. 117]. Факторами, які найбільше впливають на основні змінні цього графіка, є: ефективність правління (ефективність політичного курсу і його реалізація на практиці); результативність здійснення різних напрямів публічної політики у державі; стан демократії та її доля (становлення, зміцнення, підтримка і стабілізація); особливості історичного і культурного розвитку суспільства; вплив у країні державних процесів, у т. ч. воєнних [20, с. 3; 35, с. 693]. Дослідження якісних особливостей історико-політичної еволюції тієї чи тієї держави, її джерел соціального, політичного, економічного та духовно-культурного характеру має на меті вирішення цілком утилітарних, практичних за своїм змістом науково-евристичних завдань.

Подібний аналіз має бути обопільно спрямованим: потрібно розглядати не тільки вплив специфічних моделей політичного режиму на вибір форми правління у кожній конкретній країні, а й залежність режиму здійснення влади у державі від форми правління. Український дослідник А. Кудряченко зауважує: «Слушним є твердження, що провідні владні інститути будь-якої держави впливають на формування того чи іншого режиму у суспільстві. Залежно від системи державного правління, форми державного устрою та політичних і особистісних якостей лідерів може еволюціонувати у бік демократичного чи авторитарного, а то й тоталітарного» [36, с. 52—53]. Найбільш показовим підтвердженням такої залежності є аналіз вибору різних моделей президенціалізму (у формі суперпрезидентської, президентсько-парламентської, парламентсько-президентської та парламентської республік) на пострадянському просторі та їх зіставлення з тими чи тими типами політичних режимів, притаманних їм, спектр яких також є надзвичайно широким — від форм новітнього тоталітаризму, авторитарного султанізму (у країнах Центральної Азії) до наймодерніших моделей «електронної демократії» та «електронного врядування» (Естонія).

Уже аксіомою стала теза про те, що останні десятиріччя — це період надзвичайних суспільних трансформацій у більшості регіонів світу, що спричинили кардинальні зміни у соціополітичних конфігураціях світового розвитку. А. Кудряченко називає низку таких змін. По-перше, зник традиційний поділ, що склався ще у перших десятиліттях XX ст., на капіталістичні та соціалістичні держави (хоча, на нашу думку, цей поділ почасти був досить умовним і дещо штучним. — П. М.). По-друге, Європейський Союз став однією з найважливіших домінант загальноконтинентального масштабу (хоча в останні місяці простежується тенденція до необхідності значної трансформації цього міждержавного утворення. — П. М.). По-третє, у багатьох країнах Європи (і не лише) набувають популярності, соціального і політичного значення партії новітнього типу (екологічні, регіональні, радикально-націоналістичні) та масові непартійні рухи, однією з найпривабливіших ознак яких для громадян стає їх дебюрократизованість [36, с. 56]. Окреслені зміни не можуть не впливати і на трансформацію форм правління, причому не тільки у європейських державах, а й у країнах інших регіонів сучасного світу.

Необхідність збагачення науково-евристичного інструментарію вивчення соціополітичного поступу сьогодення беззаперечна. Для сучасних комплексних і порівняльних досліджень проблематики функціонування форми державного правління властиве використання таких концепцій і дискурсів, як постмодерн, постсистемна теорія, демократія участі, глобалізм тощо. На окрему увагу заслуговує концепція «нового інституціоналізму» Д. Марча та Д. Олсена, автори якої наголошують на важливості не лише традиційних політичних інститутів, а й неформальних символічних аспектів у політичній діяльності [37, с. 123]. Отже, можна вести мову про феномен символізації світу політики: усе, що з нею пов'язане, набуває якісно нового змісту, геть іншого символізму. За цих умов і такий важливий складник політичного життя країни, як функціонування держави загалом та моделі державного правління зокрема зазнають певних змін. Українські і зарубіжні науковці погоджуються з тим, що нині поняття «форма правління» дуже часто є суто формальним, таким, що закріплює конституційно визначені базові параметри політичної системи тієї чи тієї країни. Тому, наприклад, європейські монархії де-юре вже давно перетворилися на найдемократичніші «республіки» де-факто, а частина держав з формально закріпленою на конституційному рівні республіканською моделлю правління в різних регіонах (у т. ч. і серед країн колишнього СРСР) постають як справжні монархії абсолютистського типу, де глава держави зосереджує в своїх

руках усю повноту влади, а демократичні інституції є лише «красивим фасадом» для зовнішнього світу.

Зазначений парадокс висуває і перед науковцями-теоретиками, і перед політиками та громадськими діячами вимоги віднайти та формалізувати якісно нові критерії визначення сучасних моделей державного правління у межах універсальної теорії форми правління. Одним із таких критеріїв може стати показник «політичної компетентності». Якщо виходити із класичного трактування демократії як правління народу, то варто вести мову про те, що справжня демократія має ґрунтуватися на принципах самокерованості політичної системи. Відповідно, на всіх рівнях системи державної влади та державного управління має бути забезпечений високий рівень професіоналізму фахових управлінців. Однак їх обрання можливе тільки за умови високого рівня політичної компетентності виборців, бо інакше електоральний процес перетворюється на профанацію, а республіканізм як форма державного правління стає суто формальним. Так, за словами політичного мислителя сучасності Р. Даля, «для того, аби демократія виявилася життєздатною, необхідний певний рівень компетентності громадян. У новоутворених демократичних або у державах, які демократизуються, де люди тільки починають осягати мистецтво самоуправління, питання громадянської компетентності набуває особливої важливості» [38]. Вимоги політичної (громадянської) компетентності особливо гостро постають саме у країнах, які перебувають на різних стадіях демократичного транзиту.

Російський науковець А. Мельвіль зазначає, що на основі аналізу досвіду демократичних переходів, здійснених у країнах Південної Європи, Латинської Америки, Азії, Африки, пострадянського простору, не можна сформулювати якоїсь єдиної, універсальної моделі демократизації. Та якщо брати до уваги тільки успішний досвід здійснення демократичного транзиту, можна віднайти певні закономірності, вказати на тенденції, логіку і послідовність подій. Так, однією з базових передумов успішності здійснення демократичного переходу є воля політичної еліти до модернізації національної політичної системи, зокрема і до змін у формі правління [39, с. 7]. У загальному вигляді сукупність таких закономірностей і тенденцій здійснення демократичних транзитів можна сформулювати й зобразити у вигляді т. зв. «воронки причинності». Відповідно до її схеми весь процес демократичного транзиту умовно поділяється на дві фази — «встановлення» та «консолідацію». На фазі «встановлення» демократії на перебіг процесів найпотужніше впливають такі фактори: міжнародне середовище, державо- і націоутворюючі чинники, соціально-економічні, соціально-класові, культурно-ціннісні, політичні

та індивідуально-психологічні. На етапі реалізації завдань фази «консолідації» демократії значний вплив мають усі перелічені вище фактори, тільки у зворотній послідовності, утворюючи «воронку» [39, с. 19—20].

Отже, вибір форми правління у державі, в якій здійснюється демократизація, є особливо важливим на останньому етапі транзиту, коли мають бути закріплені перші інституційні та процедурні результати початкових демократичних перетворень. Наприклад, як влучно зауважує російський політолог В. Кувалдін, «гіпертрофія президентств у пострадянських республіках висвітлює одну з найважливіших характеристик пострадянського транзитивного періоду: непідконтрольність влади суспільству, включаючи й різноманітні елітарні угруповання». «Правовий вакуум, низький рівень політичної культури, нерозробленість процедур відкривають ще більш широкий простір для позаправових й антиправових дій президента у "сірій зоні", де поки не діють ані закон, ані звичай, ані прецедент», — переконаний дослідник [40, с. 5]. Як засвідчує досвід здійснення демократичних перетворень у країнах колишнього СРСР, саме обрання президентської форми правління частиною з них стало тим вихідним моментом, який багато в чому і визначив посилення впливу авторитарних й автократичних тенденцій у державному управлінні в подальшому. Можна простежити пряму залежність названих тенденцій на прикладі політичної еволюції Білорусі або Російської Федерації або навіть зафіксувати генезис становлення суперпрезиденціалізму у країнах Центральної Азії.

Протилежний вектор розвитку республіканської форми правління засвідчує досвід політичної еволюції країн Балтії, де інститут президентства у фазі демократичної консолідації трансформувався: президент з потенційного автократа перетворився на національного посередника й арбітра між різними соціальними силами і політичними інститутами. Варто погодитись з В. Кувалдіним, який стверджує, що «формула президентства визначається політичною зрілістю суспільства» [40, с. 11]. Отже, можна зробити висновок про те, що політично зріле суспільство в останні десятиліття зазвичай обирає таку форму правління, яка ґрунтується на суттєвому конституційному обмеженні повноважень глави держави на користь представницьких політико-державних інститутів. За цих умов президент як глава держави стає насамперед верховним соціальним арбітром, головне покликання якого — здійснення соціально примирювальної функції у суспільстві, а не зосередження максимальної повноти влади в своїх руках.

Оновити і доповнити методологію дослідження особливостей трансформації форми правління за умов розгортання процесів демократиза-

ції і модернізації у суспільствах перехідного типу допоможе застосування для аналізу форми державного правління класифікації базових підходів щодо вивчення механізмів розроблення державної політики. Основні з них представлені такими школами і науковими напрямами:

1. Інституціоналізм, що розглядає державну політику як результат діяльності державних органів управління (державно-політичних інститутів), основними інструментами яких стають певні адміністративні процедури і механізми, де основна увага приділяється формі структур, статусу інститутів [41, с. 88]. Застосування такого підходу, на наш погляд, дає змогу найбільш системно проаналізувати еволюцію форми правління у тій чи тій державі, виходячи передовсім з її базових конституційно-правових ознак і засад функціонування.

2. Концепція політичного процесу, що спирається на трактування державної політики як результату політичного циклу зі своїми особливими політичними циклами й етапами. При цьому акцент робиться на процесі розроблення і реалізації політики, на участі в ньому усіх зацікавлених акторів, на характері впливу різноманітних політичних факторів, тенденцій та інтересів [41, с. 88]. Прихильники цієї методологічної позиції основну увагу пропонують звертати не на формалізовані характеристики форми правління, а на реальний перебіг генезису базових інститутів держави, які й визначають вибір моделі правління у кожній конкретній державі.

3. Теорія груп, яка розглядає державну політику як результат групової боротьби, зіткнень, постійного конфлікту різних соціальних і політичних груп у суспільстві, але такі зіткнення і конфлікти передбачають обов'язковий пошук консенсусу, взаємоузгодженої платформи для співробітництва. Увага фокусується також на специфіці відносин між політиками і бюрократією [41, с. 88—89]. Якщо теорію груп застосовувати до розгляду проблематики трансформації форми правління у сучасному світі, то на наше переконання, слід наголосити на тому, що вибір певної форми правління — це дуже часто результат суто елітарних домовленостей з метою подолання гострих конфліктів у суспільстві. Як приклади можна назвати закріплення засад парламентарної монархії у Великій Британії внаслідок домовленостей «славної революції» 1688 р., конституційну реформу в Україні у 2004—2005 рр.

4. Теорія раціоналізму, що визначає державну політику як планомірну діяльність держави та її інститутів щодо досягнення оптимальних суспільних цілей на основі розуміння сутності соціальних процесів й зумовлених ними управлінських технологій [41, с. 89]. За таких умов вибір форми правління — це раціональне рішення, яке має слугувати

досягненню консенсусу в суспільстві, мати максимально позитивні наслідки для державного розвитку.

5. Теорія відкритих систем, прибічники якої вважають державну політику результатом відповіді політико-адміністративної системи на виклики, запити і фактори зовнішнього середовища з метою адаптації цієї системи до змін, що виникають шляхом модернізації системи і використання принципу зворотних зв'язків між системою загалом та її структурами [41, с. 89—90]. Ця теорія виглядає найбільш придатною для дослідження трансформації форми правління у суспільствах перехідного типу, оскільки передбачає максимальне врахування усіх факторів, передумов та інших характеристик, що впливають на зміни у політичній системі держави.

Отже, проблематика здійснення порівняльних досліджень форм правління та політичних режимів у контексті вивчення процесів системної трансформації є однією з найбільш перспективних царин сучасної політичної науки. На наше переконання, одним із найактуальніших напрямів подальших наукових пошуків із зазначеної тематики може стати розгляд специфіки згортання процесів демократизації у суспільствах перехідного типу, яка пов'язана з посиленням президентських форм правління на прикладі низки країн пострадянського простору.

Теоретичні основи і практичні потреби дослідження змін форми правління в сучасній Україні

Формат організації функціональної взаємодії державних органів влади визначає вектор становлення соціально-політичного простору та закономірності прийняття політичних рішень у межах політичної системи. Розподіл політичних повноважень між законодавчою та виконавчою владою позначається на формі політичного режиму і на динаміці участі громадянського суспільства в політичних процесах у площині каналу владно-суспільного зв'язку. Аналіз практичної реалізації теоретичної матриці модифікації державного правління в українських соціально-політичних реаліях дає змогу систематизувати основні ризики, проблеми і потенційні можливості модернізації політичного устрою, що в майбутньому стане превентивним заходом від організаційних прорахунків та основою для оптимізації адміністративного моделювання.

Актуальність тематики дослідження зумовлена розширенням діапазону структурної кризи форми українського державного правління, посиленого конфронтаціями індивідуальних інтересів представників політичної еліти та необхідності раціоналізації функціонування державного апарату з орієнтацією на досвід минулих успіхів і помилок. На

ній наголошує й американський дослідник Х. Лінц: «Останнім часом поновлені зусилля у вивченні і розумінні варіативності політичних демократій, але більшість аналізів сфокусована на закономірностях політичного конфлікту і більш спеціалізовано на партійній системі і формуванні коаліції, в контрасті з увагою багатьох класичних авторів до інституційного улаштування політичного процесу» [42, с. 3].

Моделювання інститутів державного правління стало об'єктом дослідження представників різних політичних шкіл та наукових традицій, зокрема С. Гантінгтона, Г. Алмонда, С. Верби, Л. Пая, Р. Даля, С. Ліпсета, В. Ростоу, Е. Вятра, Х. Лінца та А. Лейпгарта. В Україні питання становлення державного правління вивчали Г. Зеленько, В. Шаповал, Р. Павленко, М. Михальченко, О. Мелешкіна, В. Горбатенко.

Генезис понять, пов'язаних із державним устроєм, бере початок ще з часів античності і представлений у працях Платона й Арістотеля, що намагалися вивести ідеальні пропорції в конструюванні державного устрою та виокремлювали можливі дефекти політичного врядування [43]. Ідеї політичного моделювання відображені і в працях представників епохи Середньовіччя. Для прикладу, Августин намагався поєднати принципи формування державного правління з релігійними канонами [44]. Надалі хвиля демократичних зрушень суспільного устрою позначилась на уявленнях про форми державної влади періоду Просвітництва. Представник французької школи політичної науки Ж.-Ж. Руссо побудував свою теорію ефективного правління на ідеях народовладдя [45]. Згодом набуло розвитку вивчення закономірностей взаємодії влади і суспільства та ролі інституту політичного лідерства в державотворчих процесах. Інший французький дослідник, А. де Токвіль, розробив модель державного устрою, в якій роль суб'єктів державної політики спрямована на формування сприятливого для розвитку соціуму політичного середовища [46]. Й. Шумпетер представляє альтернативні погляди на механізми співіснування політичної еліти та народних мас, у межах яких пряме народовладдя унеможливлюється в контексті превалювання окремої привілейованої соціальної групи та її конкуренції за політичну перевагу [47]. Отже, представники кожної історичної епохи та будь-якої політичної школи ставили на меті дослідження форм державного правління та формування алгоритмів ефективного функціонування державного апарату.

Каталізатором розвитку української школи політичних досліджень у галузі політичного моделювання послугувало реформування радянського політичного устрою. Саме трансформація міжнародної політичної кон'юнктури кінця XX ст. та інтенсифікація хвилі демократизації дали імпульс розбудові незалежної української соціально-політичної систе-

ми. Нагальною проблемою політичної модернізації стало визначення оптимальної моделі державного правління, здатної консолідувати демократичні засади в українському просторі. На початковому етапі становлення української державності найактуальнішими питаннями були визначення формату взаємодії органів державної влади та адаптація демократичної програми державного будівництва до специфіки політичного середовища і особливостей суспільної свідомості.

Визначальною характеристикою тривалих модифікацій українського політичного устрою та реформування механізмів кореляції державних органів влади в умовах демократизації соціально-політичного простору є дисбаланс форми державного правління. Впродовж перехідного періоду імплементації демократичних засад політичного моделювання у сферу української державності формат організації державної влади змінювався від президентсько-парламентського до парламентсько-президентського і в зворотному напрямку. Кожній формі політичної адміністрації властиві як свої позитиви, так і негативи.

На теперішньому етапі формування політичної системи українська демократія постала перед потребою комплексного реформування політичного устрою. Тенденція «сильний президент — слабкий парламент» зарекомендувала себе як неспроможна адекватно відповідати на численні виклики сучасності. Проте, якщо проаналізувати теоретичну платформу президентської чи президентсько-парламентської форми правління, можна виявити наукове обґрунтування закономірностей, що притаманні сучасному державному апарату.

Зокрема, на основі превалювання президентського інституту в сфері розподілу політичних преференцій передбачається централізація державної влади в руках виконавчої інстанції. Це правило проявляється зокрема у більших можливостях при формуванні політичного уряду та впливу на політичну ситуацію. Зазначену тезу підтверджує Х. Лінц: «...за винятком США, більшість стабільних демократій Європи — парламентарні режими і декілька змішаних форм, в той же час більшість країн з президентськими форматом правління — нестабільні демократії чи авторитарні режими» [42, с. 4].

Інший представник західної школи політології — А. Лейпгарт критикує президентську форму правління в контексті залежності потреб країн з дисонансом суспільної організації: «...ще одна слабкість президентської форми правління: надмірний ухил у напрямку мажоритарної демократії, особливо в багатьох країнах, де є нестача природного консенсусу, потрібна саме консенсусна замість мажоритарної форми. Відзначена категорія включає не тільки країни з глибокими етнічними, расовими та релігійни-

ми суперечностями, а також з інтенсивними політичними модифікаціями, що походять з недавніх історичних подій — громадянська війна чи військова диктатура, значна соціально-економічна нерівність тощо» [42, с. 92]. Компаративне зіставлення теоретичної бази та практичних реалій української президентсько-парламентської форми правління, яка супроводжувала майже весь період незалежності України, виявляє численні збіги.

По-перше, домінування президента в організаційній системі державного устрою України детермінувало концентрацію політичного ресурсу в одній владній інстанції, що надало українському політичному процесу певних ознак персоніфікації — надмірного впливу окремого політичного суб'єкта на процедуру функціонування державного апарату.

По-друге, превалювання президентської інстанції та її визначальна роль нівелювали конструктивістський потенціал парламенту. Унаслідок цього орган законодавчої влади, який був зобов'язаний представляти суспільні інтереси на основі ідейного плюралізму власного кадрового складу, перестав ефективно виконувати закріплену за ним представницьку функцію, порушивши канал порозуміння громадянського суспільства і владного апарату, що зруйнувало соціальну рівновагу та підірвало легітимність політичної еліти.

По-третє, тотальне домінування політичних суб'єктів однієї політичної ідентифікації у парламентській, президентській та урядовій інстанціях зумовило мінімізацію конструктивної активності опозиційних сил, що негативно позначилось на артикуляції нонконформістських інтересів суспільних груп та прогресі діяльності владної еліти, заснованому на раціональній політичній конкуренції.

У зв'язку з цим у контексті теоретичних узагальнень постає питання реального діапазону втілення демократизації в межах соціально-політичної системи України. Чи справді утворений політичний режим та принципи його функціонування варто інтерпретувати в рамках типового демократичного формату і чи спроможна така форма політичного устрою забезпечити довготривалу модернізацію політичної системи? Адже, як зазначав американський дослідник В. Ростоу: «Демократизація — це рух в напрямку свободи слова, покращення правової адміністрації і конструювання представницької парламентської інституції, сформованої на виборі прогресивного електорату і здатного контролювати бюджетні кошти» [48]. У руслі активізації участі суспільних ініціатив у системі прийняття політичних рішень вбачає сутність реальної демократії інший представник західної політичної школи — Р. Інглхарт [49, с. 307].

Американський дослідник Дж. Сарторі акцентує значення демократичного режиму в рівновазі репрезентації інтересів різноманітних сус-

пільних груп через представницькі органи політичної влади: «Попри те, що гасло демократії — врядування більшості, повага та захист прав меншості підтримують динаміку й механізми демократії» [50, с. 308]. Автор концепції поліархії А. Даль вважає, що демократичний спосіб організації державної політики засновується на врахуванні ідейного плюралізму суспільних поглядів та функціонування дієвих механізмів рівномірного впливу груп інтересів на управлінські рішення [51, с. 63—90]. Твердження науковців зосереджені навколо ідеї пропорційного представлення інтересів суспільства, у т. ч., представників нонконформістських груп. Сутність їх практичного втілення полягає у конструюванні політичної моделі державного устрою, здатної забезпечити артикуляцію суспільних ініціатив та інтересів.

Аналіз теоретичної бази, у якій описано демократичну форму політичного устрою, та компаративне її зіставлення з реаліями українського соціально-політичного простору відкриває низку характерних суперечностей, що ставить під сумнів повноту завершення демократичних реформ української політичної системи. Зокрема, низький рівень ефективності функціонування законодавчої інстанції — парламенту, що в силу українських політичних особливостей побудований на конфронтаційних настроях коаліції більшості і опозиційних сил та втрачає свої функціональні можливості в контексті домінування президентської інстанції. Така тенденція спричинює порушення представницького принципу функціонування політичного режиму, коли суб'єкти української еліти зорієнтовані на процесі боротьби за індивідуальні пріоритети, зменшуючи динаміку презентації суспільних інтересів.

Нарешті, постає питання реального існування максимальної кількості прогресивного електорату, що здатний виявляти власну політичну ідентифікацію на основі свідомого аналізу політичного середовища. Теоретичні засади демократичного правління потребують більшої динаміки суспільної участі у політичному житті та оптимізації представлення громадських інтересів у рамках функціонування демократичного устрою. Тому теоретичне обґрунтування фундаментальних основ демократичного формату правління та реальний стан речей української політики виявляє низку диспропорційних показників.

Сучасне становище українського соціально-політичного середовища відзначається дисбалансом взаємодії політичних суб'єктів, вираженим у порушенні конституційного розподілу політичних прерогатив між органами державного правління. Як результат, практичний вимір української політики потребує кардинальних змін у системі функціонування державних органів.

Успішність реформування політичної системи залежить від якості адаптації теоретичної бази в межах означених процесів. Теоретичне поле модернізації діяльності державного апарату передбачає врахування варіативних чинників впливу на політичне становище, систематизацію особливостей українського політичного устрою та визначення векторів здійснення трансформації. Практичні механізми реалізації реформаторських ініціатив цілковито залежать від теоретичних засад політичного моделювання.

Зокрема, ключовими детермінантами зрушень адміністративного характеру є структурні та процедурні фактори, систематизовані російським дослідником А. Мельвілем [52] на економічні, соціальні та політичні індикатори потенційних модифікацій існуючого державного устрою. Екстраполяція цих теоретичних узагальнень на український політичний процес дає підстави для висновку, що здійснення практичної модернізації українського державного правління потребує комплексного аналізу різноманітних чинників, які передують цьому процесу і в подальшому можуть позначитись на ефективності демократичних перетворень.

Означені вище проблеми продуктивності розподілу політичних повноважень між державними інституціями негативно вплинути на соціальну рівновагу і детермінували активізацію імпульсу суспільного незадоволення. Крізь призму теоретичного базису, оптимальним варіантом трансформування державного управління є орієнтація державної діяльності на представлення громадських ініціатив та реалізацію їх інтересів у системі прийняття політичних рішень. З огляду на це раціоналізація діяльності державної влади має зосереджуватися навколо вдосконалення системи взаємодії державних органів. Ключовим аспектом ефективних зрушень є комплексне дослідження варіативних складників модифікації системи політичних інститутів протягом становлення української державності та вивчення реформаторського досвіду демократичних країн. Належний аналіз теоретичної бази при конструюванні української моделі модернізації політичної системи може стати основою практичного розвитку функціональної рівноваги органів державного правління, стабілізації соціально-політичного простору та інтенсифікації становлення реальної демократії в межах української політичної системи.

Кожен практичний прояв політичного процесу потребує ретельного вивчення та систематизації з метою фіксації практичного досвіду для вироблення теоретичних концепцій оптимізації потенційних політичних трансформацій. Власне, на цьому рівні визначається взаємозалежність теоретичних основ та практичного втілення поліваріантних тенденцій політичного процесу.

Отже, теоретичне узагальнення тенденцій перебігу політичного процесу становить надзвичайну цінність не тільки для розвитку наукових концепцій та розширення методологічних засад політологічних досліджень. Формування теоретичної бази відіграє важливу роль при здійснені політичних реформ за умов її ефективного використання.

Особливого значення це питання набуло в межах українського соціально-політичного простору. Проведення структурних трансформацій та організація функціональних повноважень державних органів влади протягом генезису української державності відбувалися без належної уваги до теоретичного обґрунтування державотворчих процесів. Як результат, рух у напрямку тотальної демократизації супроводжувався численними відхиленнями від обраного вектору розвитку. Становлення президентської форми правління спрямоване на консолідацію політичної влади і стабілізацію системи державного управління. Проте на практиці відсутність механізмів обмеження централізації президентської влади, передбачених рамками теоретичного розуміння процедури моделювання державного апарату, вилилась у диспропорційність політичних можливостей системи державних органів України. Потенційні деструктивні ефекти президентської форми правління, узагальнені в теоретичній матриці державного будівництва, стали квінтесенцією проблем сучасної української державності. Цей аспект кореляції теоретичної бази та практичних проявів демократизації управлінських інстанцій українського соціально-політичного простору вказує на залежність зазначених елементів та потребу теоретичного обґрунтування прийняття політичних рішень щодо моделювання державного апарату і вибору формату функціонування державного правління.

Нині, коли українська політична система потребує реформаторського імпульсу та нагальної оптимізації функціональних можливостей, особливо гостро постало питання вибору ефективних механізмів модернізації державного управління. Важливим аспектом нівелювання різноманітних ризиків та подолання існуючих проблем соціального, економічного і політичного характеру є здійснення цих трансформацій у площині узагальнення теоретичної бази та використання практичного досвіду. Теоретичне обґрунтування процесів моделювання державного правління становить значну цінність для визначення курсу української політики та ініціювання позитивних зрушень в системі розподілу політичних повноважень і артикуляції суспільних інтересів. Раціоналізація діяльності та структури державного правління на теоретичному рівні визначає позитивну динаміку політичного розвитку та мінімізує деструктивні відхилення від обраного політичного курсу.

Отже, практичний вимір моделювання політичної системи та інституалізації державної структури неминуче пов'язаний з теоретичними дослідженнями. Ця тенденція відображається в залежності результатів формування моделі державного правління від орієнтування на теоретичні закономірності.

З'ясування специфіки теоретичного розуміння та практичного функціонування форми державного правління в межах політологічного бачення цієї проблеми дало змогу розкрити сутність дискусій щодо вибору оптимальної форми державного правління, визначення векторів стратегічного розвитку того чи того суспільства. Універсальні параметри форми правління, вироблені політичною та юридичною науками, чітко вказують на переваги і недоліки кожної з її модифікацій за різних умов політичного життя. Потреби демократизації суспільно-політичного розвитку країни, оптимізації та підвищення ефективності функціонування системи державної влади і управління зумовлюють необхідність зосередження уваги на інституціалізації форм здійснення влади — інститутах глави держави, парламенту, державного апарату та ін., які обумовлюють ступінь «збалансованості» тієї чи тієї форми правління.

Аналіз існуючої джерельної бази засвідчує, що при характеристиці сутності форми державного правління необхідно враховувати не лише суто правові, політичні, а й соціальні засади функціонування держави. Звідси пропонується визначати форму державного правління з огляду на те, хто і як править, тобто здійснює державну владу у державно організованій спільноті; як влаштовані, організовані та діють у ній державно-владні структури; якими є засади їх відносин з населенням, ступінь його участі у формуванні державних структур. Теоретичне узагальнення тенденцій перебігу політичного процесу становить цінність не тільки для розвитку наукових концепцій та розширення методологічних засад наукових досліджень, використаних у межах політологічної царини. Формування теоретичної бази відіграє важливу роль при здійснені практичного політико-правового реформування держави й суспільства.

Дослідження сучасних форм державного правління варто здійснювати через виокремлення та вивчення найтиповіших форм державного правління та з'ясування особливостей проявів найцікавіших з політологічної точки зору конкретних форм правління гібридного типу. Аналіз тематики форми правління передбачає розв'язання цілої низки евристичних і методологічних завдань. Одним із найважливіших серед них у такій аналітичній роботі є уточнення понятійно-категоріального апарату дослідження проблематики форми правління з урахуванням теоретичних і прикладних питань перебігу процесів системних трансформацій у сучасному світі.

Переосмислення базових засад функціонування форми правління у вітчизняних політико-державних реаліях зумовлює необхідність при цьому зважати на національну специфіку — політичну історію, традиції, особливості типових проявів політичної свідомості та політико-правової культури тощо, водночас використовуючи найкращі надбання західної політико-правової теорії, досвіду функціонування різних моделей форми державного правління за умов утвердження демократичного режиму. З огляду на це нами якраз і було здійснено історично-порівняльний аналіз поняття «форма державного правління»; розкрито провідні підходи щодо його визначення, вироблені сучасною політичною наукою; розглянуто форми державного правління перехідного типу. При цьому ми також зосередились на пошуках найдоцільнішої для сучасної України форми державного правління.

Література:

1. Новіков М. М. Інституціональні виміри бікамеральних систем (порівняльний аналіз) : автореф. дис. ... канд. політ. наук / М. М. Новіков ; Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. — Х., 2007. — 17 с.

2. Скребець О. В. Інститут парламентаризму в контексті досвіду демократичної трансформації сучасного суспільства : автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. В. Скребець ; Таврійський нац. ун-т ім. В. І. Вернадського. — Сімферополь, 2005. — 18 с.

3. Дунаєва Л. М. Співвідношення влади та самоврядування в процесі здійснення політичного управління сучасним суспільством : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : спец. 23.00.02 / Л. М. Дунаєва ; Одеська нац. юрид. академія. — О., 2009. — 26 с.

4. Рудик А. А. Основи теорії держави : навч. посіб. / А. А. Рудик. — К. : Алерта, 2013. — 208 с.

5. Павленко Р. М. Парламентська відповідальність уряду: світовий та український досвід / Р. М. Павленко. — К. : Вид. дім «КМ Академія», 2002. — 253 с.

6. Грицяк І. А. Форми правління і стабільність та ефективність державного управління / І. А. Грицяк // Парламентсько-президентська форма правління: Україна та німецький досвід : зб. наук. праць / за наук. ред. І. В. Розпутенка. — К. : К.І.С., 2003. — С. 29—43.

7. Харченко О. В. Напівпрезидентська форма правління: становлення і розвиток : автореф. дис. ... канд. політ. наук / О. В. Харченко ; НАН України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К., 2008. — 17 с.

8. Серьогіна С. Г. Форма правління в Україні: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : спец. 12.00.02 / С. Г. Серьогіна ; МОН України, Нац. ун-т «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». — Х., 2013. — 42 с.

9. Еллинек Г. Общее учение о государстве : пер. с нем. / Г. Еллинек. — СПб. : Изд-во Юрид. центр Пресс, 2004. — 752 с.

10. Макиавелли Н. Государь. История Флоренции : пер. с ит. / Н. Макиавелли. — М. : Эксмо, 2010. — 432 с.

11. Челлен Р. Государство как форма жизни : пер. с швед. / Р. Челлен. — М. : РОССПЭН, 2008. — 319 с.

12. Симонишвили Л. Р. Формы правления: История и современность : учеб. пособие / Л. Р. Симонишвили. — М. : Флинта ; МПСИ, 2007. — 280 с.

13. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко ; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-ге вид., доп. і перероб. — К. : Генеза, 2004. — 736 с.

14. Юридична енциклопедія : в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. — К. : Українська енциклопедія, 2004. — Т. 6 : Т—Я. — 768 с.

15. Бостан С. К. Форма правління сучасної держави: проблеми історії, теорії, практики : монографія / С. К. Бостан. — Запоріжжя : Юридичний інститут, 2005. — 540 с.

16. Теория государства и права : учебник / А. С. Пиголкин, А. Н. Головистикова, Ю. А. Дмитриев, А. Х. Саидов ; под ред. А. С. Пиголкина. — М. : Юрайт-Издат, 2005. — 613 с.

17. Шуляк С. В. Неопатримоніальні диктатури в арабському світі: аналіз баасистської моделі : автореф. дис. ... канд. політ. наук / С. В. Шуляк. — Дніпропетровськ : Дніпропетровський нац. ун-т, 2004. — 18 с.

18. Сафонов В. Н. Соотношение форм правления и режимов правления / В. Н. Сафонов. // Социально-политический журнал. — 1998. — № 1. — С. 112—121.

19. Политология : учебник / А. Ю. Мельвиль [и др.]. — М. : МГИМО (Университет) МИД России, Проспект, 2010. — 624 с.

20. Зазнаев О. И. Преимущества и недостатки президентской, парламентской и полупрезидентской систем / О. И. Зазнаев. // Социально-гуманитарные знания. — 2006. — № 5. — С. 133—144.

21. Медушевский А. Н. Сравнительное конституционное право и политические институты : курс лекций / А. Н. Медушевский. — М. : Ун-т Высшей школы экономики, 2002. — 511 с.

22. Линц Х. Дж. Опасности президентства : пер. с англ. [Електронний ресурс] / Х. Дж. Линц. — Режим доступу : http://politzone.in.ua/index.php?id=376

23. Linz J. The Perils of Presidentialism / J. Linz // Journal of Democracy. — 1990. — Vol. 1. — № 1. — P. 51—69.

24. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн : підручник / В. М. Шаповал. — К. : Артек ; Вища школа , 1997. — 251 с.

25. Shugart M. S. Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics / M. S Shugart., J. M. Carey. — Cambridge : Cambridge University Press, 1992. — P. 1—311.

26. Краснов М. А. Глава государства: рецепция идеи «отцовства» / М. А. Краснов // Общественные науки и современность. — 2008. — № 6. — С. 27—38.

27. Шаповал В. М. Президент у механізмі здійснення державної влади / В. М. Шаповал. — К. : Нац. ін.-т стратегічних досліджень, 1995. — 30 с.

28. Хейвуд Э. Политология : учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд. — М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 544 с.

29. Чиркин В. Е. Элементы сравнительного государствоведения / В. Е. Чиркин. — М. : Ин-т государства и права РАН, 1994. — 151 с.

30. Державне управління в Україні: організаційно-правові засади : навч. посіб. / Н. Р. Нижник, С. Д. Дубенко, В. І. Мельниченко та ін. ; за заг. ред. Н. Р. Нижник. — К. : Вид-во УАДУ, 2002. — 164 с.

31. Каменчук Т. О. Політична компетентність державної влади в системі управління : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23.00.02 / Т. О. Каменчук ; Миколаївський держ. гуманіт. ун-т ім. Петра Могили. — Миколаїв, 2006. — 20 с.

32. Государственное управление: от философских оснований до созидания сильного и процветающего государства : монография / [под ред. С. Н. Князева]. — Мн. : Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2007. — 268 с.

33. Соловьев А. И. Политология: Политическая теория, политические технологи : учебник для студентов вузов / А. И. Соловьев. — М. : Аспект Пресс, 2005. — 559 с.

34. Политическое развитие и модернизация: современные исследования институционального мира // Политическая наука. — 2003. — № 2. — 248 с.

35. Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. академія держ. управління при Президентові України ; наук.-ред. колегія: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. — К. : НАДУ, 2011. — Т. 1 : Теорія державного управління. — 748 с.

36. Кудряченко А. І. Політичні режими і форми державного устрою у країнах Західної Європи / А. І. Кудряченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — 2001. — Випуск № 1 (51). Січень-лютий. — С. 51—74.

37. Меркотан К. Демократія як політичний і психологічний компроміс сучасності / К. Меркотан // Політичний менеджмент. — 2010. — Спец. випуск. — С. 122—129.

38. Даль Р. Проблемы гражданской компетентности : пер. с англ. [Електронний ресурс] / Р. Даль. — Режим доступу : http:// www.politnauka.org/library/teoria/dahl.php.

39. Мельвиль А. Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическим транзитам / А. Ю. Мельвиль // Полис. — 1998. — № 2. — С. 6—38.

40. Кувалдин В. Президентство и демократия / В. Кувалдин // Свободная мысль. — 1998. — № 2. — С. 4—14.

41. Сытин С. В. Основные подходы к механизмам выработки государственной политики / С. В. Сытин // Социально-гуманитарные знания. — 2010. — № 6.— С. 85—98.

42. Linz J. The Failure of Presidential Democracy. Volume 1. / J. Linz, A. Valenzuela. — JHU Press, 1994. — 192 p.

43. Barker E. The Political Thought of Plato and Aristotle / E. Barker. — Dover Publications, 2012. — 592 p.

44. The classics of western spirituality. Augustine of Hippo: Selected Writings. — Paulist Press, 1984. — 514 p.

45. Wokler R. Rousseau and Liberty / R. Worler. — Manchester University Press, 1995. — 299 p.

46. Tocqueville A. Democracy in America / A. Tocqueville. — Library of America, 2004. — 941 p.

47. Held D. Models of Democracy / D. Held. — Stanford University Press, 2006 — 338 p.

48. Rostow W. W. Politics and the Stages of Growth / W. W. Rostow. — CUP Archive, 1971. — 410 p.

49. Inglehart R. Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies / R. Inglehart. — Princeton University Press, 1997 — 453 p.

50. Демократія : антологія / упоряд. О. Проценко. — К. : Смолоскип, 2005. — 1108 с.

51. Dahl R. A. A Preface to Democratic Theory / R. A. Dahl. — University of Chicago Press, 2006. — 176 p.

52. Мельвиль А. Ю. Демократические транзиты: теоретико-методологические и прикладные аспекты / А. Ю. Мельвиль. — М. : Московский общественный науч. фонд, 1999. — 105 с.